

**Д-р Виолета К. Радева: Българите в лапите на
сибирската мечка**

**Студия, която беше отпечатана в списание „Известия
на Българската Орда” в кн. 1 /73/ от 2010 г. и кн. 1 /74/ от
2011 г.**

Всички отвратителни мръсотии и зверства на руския болшевизъм до
голяма степен са проява на достоевщината, изстъпления са на
болната народна душа

Приказките за всемирната руска отзивчивост широко се тиражират в
руската преса в навечерието и по време на руско-турската война от
1877-1878 година. Пропагандната имперска машина работи на бързи
обороти и уверява свои и чужди, че Русия безкористно помага на
„братския български“ народ. Всъщност отзивчивостта на империята
черпи енергия от миража на проливите, от страстното влечение към
Константинопол и от надеждата да стъпи непоклатимо и необратимо
на Балканите. В хора благородни гласове с жар се включва и
Достоевски. С движено от горещи чувства перо популярният писател
се заема да убеждава, че войната има идеални подбуди, че свойство
и мисия на руснаците е всемирната отзивчивост. Предполагам, че
мнозина поклонници на художника Достоевски ще се възмутят от
„клеветата“ към любимия им писател и ще ме заклеймят като
русофоб. Но висотата на художествения гений не предполага
автоматично и съответната висота на идеите, на характера, на

нравствеността. Нито е гаранция за благородството на изповядваните идеи. И тъй като Достоевски има конкретна позиция и ясно изразено отношение към България и по-общо към Балканите, и тази позиция на писател с шумна международна слава придобива особена тежест и влияние, наложително е да се вгледаме по-внимателно в идеолога Достоевски. Достоевски – рецепция В духа на властващата конюнктура през десетилетията на комунистическа диктатура, официалното отношение на българската литературна критика към идеологията и творчеството на Фьодор Достоевски беше белязано от сменянето на взаимноизключващи се оценки. Заради неприемането на социализма и проповедта за църковно-религиозна съборност болшевишките лидери в СССР се отнасят повече от подозрително към художествените произведения на писателя. До смъртта на Сталин те почти не се печатат. В периода на Хрущовото „размразяване“ съветските му тълкуватели в критическите си трудове възприемат един двусмислен подход, подменящ в значителна степен обективните дадености с привнесено значение, чуждо на художествената тъкан на неговите романи и в пълен разрез с политическите и философските идеи на Достоевски, изразени в тях и в неговата публицистика. Според възприетия и от българските литературни труженици манипулативен метод, позволяващ да се натика в руслото на „соцреализма“ всичко художествено ценно, създадено до „великата победа на пролетариата“, Достоевски критикувал, естествено, утопичния социализъм. На него не му достигнали единствено интелектуални сили и ясновидство, за да предвиди идването на едни гениални умове, които ще обосноват научно социалистическото общество. Ако бил доживял това време, той щял да приеме комунизма. Точно така, както половин век ни убеждаваха в подобна „истина“, че продължават да го правят и днес Гранитните умове, по отношение на Христо Ботев. Такова салтомортале може да бъде снизходително прието само като единствено възможен начин да бъде измамена цензурата, за да позволи публикуването на романите „Бесове“ и „Братя Карамазови“. В преценката си за политическите, религиозни, културни и обществени идеи на Достоевски обаче ортодоксалните марксистки критици от първите десетилетия след октомврийския преврат са на несравнимо по-верен път. И не да бъде подлъгана цензурата се прави завоят, на пръв поглед абсурден, в оценката на Достоевски. Причината е, че Сталин реабилитира националистическия месианизъм, който е сърцевината във възгледите на Достоевски. По-късно на мястото на православието доктрината на Брежнев поставя

научния социализъм и социалистическата общност. Бленуваният Константинопол временно остава на по-заден план, доколкото условията за световната пролетарска революция още не са доузрели, затова пък съществува концепцията за Москва като Третия Рим – политическия, идеологически и команден център на социалистическата общност. Чели сме колко голям хуманист, проникновен психолог и велик художник е Достоевски и как бил най-обичаният автор в света. Бил създал „напълно нов тип художествено мислене, който условно сме нарекли ПОЛИФОНИЧЕН“ (Бахтин), бил създал „нов художествен модел на света“ (същият Бахтин)[1]. Едва ли не най-четеният писател изобщо (според соцписанията го изпреварва само гениалният Ленин), учител на всички следващи след него пишещи, неповторим гений, месия, духовен водач на човечеството. Да, руските твърдения от типа „руският болен е най-болният в света“ (както се глумеше един популярен виц от безвремието на зрелия социализъм) охотно повтаряха и у нас, и във всички приклещени от съветската месомелачка сателити на северната стръвница. Моето поколение учеше, че Попов е открил радиото, че първата електрическа крушка е светнала в Русия, че най-хубавият филм на всички времена и народи е „Броненосецът Потемкин“, че няма по-велика литература от руската, че руснаците са първи във всичко и навсякъде... Като всеки творец Достоевски има своите възторжени поклонници, има и своите непримирими критици. Защото изкуството не е математика, където сборът от две и две е четири за всички, живеещи в пространство, описвано от Евклидовата геометрия. В изкуството важат субективни, а не обективни критерии. Вкусът е нещо индивидуално, за него не се спори. Човек харесва или не харесва дадено художествено произведение. Някой приема за трогателен, умиляващ света на сонимармеладови, мишкиновци, ростаневци, девушкиновци, намира сладост в страданията им, тоест склонен е към мазохизъм. Друг не мисли, че психиатричните случаи на девиантно поведение трябва да изчерпват образния свят на едно забележително писателско творчество. Без съмнение има поклонници на садо-мазо, има хора, които като Лиза Хохлакова от „Братя Карамазови“ истерично повтарят : Искан някой да ме измъчи, да се ожени за мен, а после да ме измъчи, да ме измами, да ме напусне и да замине. Аз не искам да бъда щастлива!.. Аз просто не искам да правя добро, аз искам да правя зло и никаква болест няма тук... Ах, колко хубаво би било да не остане нищо! Знаете ли, Альоша, понякога мисля да сторя ужасно много зло и какви не лошотии, и дълго време ще го правя скришом и изведнъж всички ще се научат.

Всички ще ме заобиколят и ще ме сочат с пръст, пък аз всичките ще ги гледам. Това е много приятно... Всички казват, че мразят лошото, а вътрешно всички го обичат... Аз искам да се разрушавам.[2] Галерията от неврастеници, идиоти, мазохисти и садисти в романите и повестите на Достоевски е богата, типове са детайлно описани, щателно изследвани. Мъките на тези герои – клинични случаи, карат някои хора сладострастно да ги съпреживяват, а други отвращават и плашат, защото наистина е потресно да виждаш как наивни и отнесени полуидиоти могат в еднаква степен да бъдат и жертви, и мъчителни, как извършват най-ужасни злодеяния без да мислят и без да изпитват вина или ужас от собственото си падение. Смущаващото е, че точно тези герои са светлите образи в творчеството на Достоевски, те носят авторовите послания и свидетелстват за неговите нравствени позиции. Руският свещеник и лидер на въздържателното движение в Русия Григорий Петров, емигрирал в България след болшевишкия преврат, нарича тези сбъркани хора, този изкълчен свят ДОСТОЕВЩИНА. Нему, преживял ужасите на червената чума, принадлежат думите: Всички отворителни мръсотии и зверства на руския болшеvizъм до голяма степен са проява на достоевщината, изстъпления са на болната народна душа. В никой друг народ на културното човечество не биха могли да се намерят толкова сладострастни джелати, колкото даде и сега, в болшевишко време, дава руският народ.[3] Григорий Петров пояснява какво разбира под „достоевщина“: Както безкрайното търпение на руския народ, неговата покорност на страданията дотам, че да се наслаждава от тях, тъй и временната му дивашка разюзданост, неговото скотство и зверство – всичко това е достоевщина... У хората със силна воля, у хората, които знаят и ценят достойнството на човека, тези сломени роби на духа предизвикват не съжаление, а досада и остро раздражение. Такива покорни роби на страданията са като болестотворни микроби в човешкото общество. Те причиняват духовно малокръвие, упадък и безсилие.[4] Същността на достоевщината е в мрачното, песимистично отношение към живота, света и човека, обобщава Григорий Петров. Болест на уморения, на изхабения дух. Според него руснаците са „отровени от достоевщината“, те са „духовно извратени“ от страданията и насилията в продължение на 1000 години, те обичат да страдат, „жадуват за страдание“ и имат „култ към страданията“. Впрочем такава мисъл изказва и Достоевски в рубриката си „Дневник на писателя“ през 1873 г., докато е редактор на сп. „Гражданин“: Смятам, че най-главната, най-дълбоката духовна потребност на

руския народ – пише той – е потребността от страдание, непрекъснато и неутолимо, винаги и във всичко. С тая жажда за страдание той сякаш е заразен от паметивека. Страдалческата струя минава през цялата му история и не иде само от външните нещастия и беди, а извира от самото сърце народно... Руският народ сякаш се наслаждава на страданието си.[5] На човек неволно му се ще да възкликне: да си страдат, но да не мъчат с параноята си и другите народи. Уви, половин век изтезаваха половин Европа! „Защо се държат именно за страданията? Защо са ги издигнали в култ? – задава логичните въпроси Гр. Петров. – Защо поставят страданията по-горе от педагогиката? Защо не казват, че радостта и щастието правят хората по-добри? Защо альошевци и зосимовци да не искат да лекуват хората духовно чрез радостта и щастието, а им препоръчват страданията?“[6] И макар книжката на Гр. Петров да носи заглавието „Пророк на болшеvizма“, авторът пояснява в текста, че Достоевски не е никакъв пророк, че в романите му „Бесове“ и „Престъпление и наказание“ няма никакви „предсказания“, тъй като героите му са взети от живота, това са образи от съществуващите по това време групи на „нечаевци“. „Всички тия разколниковци, шигальовци, верховенци, нечаевци, лениновци и всички тъй наречени идейни болшевици са само повторение на типа на инквизитора“ – пише Гр. Петров.[7] За него Достоевски не е пророк, който предлага в романите си „някакво откровение за нов, светъл, мъдро красив, радостно-творчески живот“. Достоевски обективно е показал „безсилието на руския дух да надвие, победоносно да реши въпроса за страданията на живота“. Писателят е само „гениален патолог (к.м. – В. Р.) на руския народен дух“, който дава живи картини на патологията на руската душа. Достоевски е писател-мъчител, смята Гр. Петров, но в същото време и писател-мъченик. Той е патолог, който познава до съвършенство тази патология, тъй като сам е носител на нейните характеристики. Измъчващата го епилепсия, слуховите халюцинации и болезнената зависимост от рулетката са сложили дълбок отпечатък върху неговия дух и върху творчеството му. Характерът и душевността на писателя без съмнение са силно повлияни от алкохолизма в тежка форма на баща му, както и от бащината сприхавост, придружена с ужасни и необуздани избухвания, на бащиния деспотизъм и скъперничество. За себе си говори той в „Юноша“, за „гордата млада душа, мрачна, самотна, поразена и уязвена още в детинство“. Свирепата жестокост на бащата Достоевски довежда до убийството му от неговите крепостни селяни, които не изтърпяват системната гавра на

господаря с техните дъщери. В началото 70-те години на XIX век Достоевски пише до своя лекар д-р С. Д. Яновски: „Вие ме обичахте и не скъпяхте времето си за мен, душевно болния...“ От писма на д-р Яновски до писателя се вижда, че лекарят е съветвал своя пациент да намали, да овладее „особената склонност към песимизъм“, както и „тъжното и вечно тревожно състояние на духа“, да обуздава изблиците на „съмнение и отчаяние“.[8] Като четете човек биографията на писателя, като се запознае със спомените на негови съвременници, най-после като се вгледа внимателно в словото, което най-пряко го саморазкрива – неговата публицистика, вижда пред себе си личност, твърде различна от образа на официалната иконопис. Едва ли учител на човеци може да бъде личност, владяна от афектите, душевно нестабилна, чиито емоции са нажежени до изпепеляване. Болният дух на този първосигнален човек на крайностите се изявява в онези качества, които са правили силно впечатление както на близки негови приятели, така и на случайно срещнали се с прочутия писател негови съвременници. Той е болезнено честолюбив, много лесно се обижда, обича славата и не пропуска случай по всевъзможни поводи да отбележи как са го възхвалявали, как е покорил слушателите си. Достоевски е с тежък характер, мрачен, злобен, мразещ. Хазартът е в кръвта му, увлечението по комара се подхранва от неговото сребролюбие. Семьонов-Тяншански, пътешественик, живял с Достоевски в Сибир, бележи в своите спомени за писателя: „Нерядко той се бореше не с действителната нужда, а с несъответствието на своите средства не дори с действителните си потребности, а с психопатичните изисквания на болезнената си воля.“[9] Много по-вярна и по-пълна характеристика на този гениален душевноболен прави неговият дългогодишен сътрудник и приятел Николай Н. Страхов в писмо до Лев Толстой от 26 ноември 1883 г., след като е излязъл от печат животописът му за Достоевски, обхващащ периода от 1860 до 1881 година. В писмото се казва: Докато пишех, аз се намирах в борба, борех се с надигащото се в мен отвращение, стараех се да потисна в себе си това лошо чувство... Аз не мога да смятам Д. нито за добър, нито за щастлив човек (което всъщност се покрива). Той беше злобен, завистлив, развратен и прекара целия си живот в такива вълнения, които го правеха жалък и щяха да го направят смешен, ако той не беше в същото време толкова злобен и толкова умен. А самият той, като Русо, се смяташе за най-добрия и най-щастливия между хората. По случай Биографията аз живо си спомних всички тези черти. В Швейцария пред очите ми той така тормозеше слугата, че

оня се обиди и му каза: „Аз също съм човек“. Спомням си колко бях поразен от факта, че това беше казано на проповедника на хуманността и че тук бяха се проявили схващанията на свободна Швейцария за правата на човека... При наличността на такава натура той беше много разположен към сладникава сантименталност, към високи и хуманни мечти... всъщност всичките му романи представляват самооправдание... Това беше истински нещастен и лош човек, който си представяше, че е щастливец, герой и обичаше нежно само себе си... Ето ви малък коментар към моята Биография; аз бих могъл да запиша и разкажа и тази страна на Д., доста случаи са се врязали в паметта ми много по-живо, отколкото това, което съм описал, и разказът щеше да излезе много по-правдив; но нека тази истина загине, ще излагаме на показ само лицевата страна на живота, както правим навсякъде и във всичко...[10] В младостта си Достоевски се увлича от социализма на Фурие, Прудон, Луи Блан. В резултат на смъртната присъда, получена заради участието му в кръжока на Петрашевци[11] и заменянето ѝ с четири години каторга и шест години служба като войник, той претърпява коренна промяна на идейните си убеждения. В този ад – каторгата, Достоевски преживява тотален морален срив и безкрайно физическо и душевно страдание. Измъчва го въпросът защо Бог позволява толкова много страдание и страдалци да съществуват на земята, защо ги търпи. В дъното на ада, където мерзостно се кикотят пропадналите човешки души, където порокът безсрамно се самовъзхвалява, а цинизмът залива с мътните си талози дори най-слабо мъждукащата разумна мисъл, Достоевски търси утеха в Светото Писание. Опитва се да разбере образа на Спасителя. Но не може да почувства Неговата опрощаваща любов, Неговата милост към падналите, към грешниците, заради чиито грехове се пожертва и прие кръстните страдания. Поразителен, нехристиянски е изводът, който прави: Христос не ни обича, Той ни е търпял, прощавал, но ни е презирал. Не е възможно да обичаш ближния си и да не го презираш, заявява Достоевски след освобождаването от каторгата. Оттук нататък дори у светеца той ще открива престъпни наклонности и скрита развала (да си припомним, че трупът на стареца Зосима – святия монах от „Братя Карамазови“ – започва да смърди, в разрез с неоспоримите факти, натрупани през вековете, свидетелстващи за нетленната същност на светците, като Св. Йоан Рилски, например). На пръв поглед изглежда, че Достоевски носи в сърцето си Христос и приема Неговата Истина. В действителност е чужд на християнската етика и духовност. „Любите друг друга“ – завеща на учениците Си и на

следовниците Си Божият Син. В романите на Достоевски обаче и особено в публицистиката му най-отличителната черта е омразата. Тя извира от всеки ред. Обектите ѝ са много и различни. Мрази евреите, които не нарича иначе, освен чифути. Мрази поляците, французите, италианците, англичаните. Мрази папата, католиците, протестантите, еретиците, атеистите. Мрази либералите, западниците, анархистите, социалистите. Мрази буржоазията (която била „най-големият враг на демоса“), европейското просвещение, позитивизма. Но най-изгаряща е омразата към Европа като цяло – духовен, материален, цивилизационен феномен. За него тя е седалище на всичко долно, мерзко и отблъскващо, майка на ненавистната република и на секуларизацията. От рационална гледна точка е nonsens, а от позицията на вярващ християнин е недопустимо, защото е тежък грях, да генерализираш отделни отрицателни качества и да ги приписваш en bloc на някои расови, полови, национални или културни групи. За отделните хора трябва да съдим по техните лични качества, а не по това към каква група принадлежат. Показателен пример за това ни е дал Иисус Христос при срещата си със самарянката.[12] Мизантроп по своята вътрешна нагласа, Достоевски нееднократно прави характеристики на отделните народи. Особено антипатични са му французите, в които съзира „вродено лакейство“ и „шпионство по призвание“. Франция е едновременно безбожна и католическа, социалистическа и буржоазна, лишена от идеали, необразована, меркантилна. Германците служат на Ваала, трупат пари с честен труд, за да станат милионери, те са лъжливи и коварни, притежават „фелдфебелска глупост“, срамувал се дори за онзи русин, „който вярва, че прусакът е победил с училището“. В „Играчът на рулетка“ Достоевски чрез образа на руския скитник и безразсъден разточител и пройдоха осмива и немското трудолюбие, и упоритостта на германеца да богатеет чрез труда си. Но истински, дълбоко омразни на писателя са тъй наречените братя-славяни – поляци, българи, сърби, които са неблагодарни и не желаят доброволно да се обединят под скиптъра на руския самодържец. Кои са трите идеи За да станат по-ясни основанията на Достоевски за нестихващата омраза към Европа и европейците, нека да проследим мисълта му и аргументите, изложени в една по характера си програмна негова статия – „Трите идеи“, с която се открива втората годишнина на сп. „Дневник на писателя“ през януари 1877 година. Нека да си припомним, че това е в навечерието на войната, която Русия обявява на Османската империя, използвайки за повод Априлското въстание и зверското му

потушаване. Първата идея е идеята на католицизма, т.н. цезаропапизъм, универсално единение с политически средства (днес бихме го нарекли глобализъм); римската идея. Втората идея е идеята на протестантството – „всеки за себе си“; германската идея. Третата идея е православната идея – „славянската“, която запазвала „образа на Христа“; руската идея (теократизъм). По това време в Русия широко разпространение намират идеите на анархизма, либерализма и социалдемократията. Във всички свои нюанси и оценки привържениците им са за премахване на самодържавието, за демократични промени, за отърсване от азиатския деспотизъм във всички сфери на живота. Сиреч всички те са за разбиване на статуквото и бърза модернизация на огромната страна по примера на останалите европейски народи. Но точно неудържимата европеизация отвращава Достоевски. Подземните бучения в руския обществен живот, които той повече интуитивно, отколкото осъзнато долавя, го карат да се нагърби с непосилна и абсурдна задача – да проповядва чинопочитание, да охранява чрез достъпните му средства самодържавието и Църквата като институция (не вярата!). Той се опитва да спре надигането на бурята, която всички прозорливи руски умове предвиждат и която вече обагря руския политически хоризонт. Няма нищо случайно или външно в приближаващата руска революция и в последвалия болшевишки преврат, както и преди почти век, и сега се опитват да внушават разни „почвеници“, „православни“, „славянофили“ и други подобни мимикрирали болшевици и комунисти. Нито жидо-масоните са виновни, нито германският вагон, с който се е върнал Ленин нелегално в кипяща Русия, нито англо-американският заговор срещу „най-великата страна“. „Вината“ е прозаична и банална. Тя е в закъснялото с векове обществено развитие и в особеностите на сложилия се под натиска на тиранията – чужда и своя – начин на традиционен руски живот. Но за това по-късно. За нашия съвременник изглежда странно, да не кажа нелепо, твърдението на Достоевски, че социализмът е произведен на католицизма. Образът на „кристалния дворец“, който се появява в творчеството му, той нарича латинска измислица. Нещо повече: бие тревога, че Ватиканът подготвял „чудовищен заговор“ за завладяване на света, като се обедини със социалистите. Щял да скъса с Христос, да се отрече от него, за да възтържествува политически. В умопомрачението си стига дотам да предупреждава обществото, че предстои сключване на военен съюз между папата и Интернационала. Като поставя знак за равенство между католицизма и социализма, писателят пренебрегва дори широко известни факти.

Куриозно е, но по предложение на якобинците през 1791 г. френският Конвент поставя на гласуване въпроса за съществуването на Бог. По време на Великата френска революция са закрити и дори разрушени църкви (разбира се несравнимо по-малко, отколкото са разрушили, осквернили и ограбили болшевиците в Съветска Русия, Украйна, Полша, да не говорим за храмовете и светите места на неславянските етноси и нехристиянските народи). Социалистите и комунарите са войнстващи атеисти, макар и не колкото движението от бесовете болшевици. Сърцевината на католицизма се състояла според Достоевски от материализъм, деспотизъм и един порочен морал, изграден върху лозунга Liberté, Egalité, Fraternité (свобода, братство, равенство). Протестантството той определя като германизъм, като борба на германските племена за откъсване от Римската империя и по-късно от католицизма, започнала още от 17-та година преди Христа с битките на вождата на германското племе херуски Арминий срещу римските легиони. Още тогава „германецът сляпо повярвал, че именно той, а не католическата цивилизация носи обновление на човечеството“.[13] Лутер само „здро“ формулирал тази идея. Но гордите германци през всичките изминали 19 века не били произнесли според Достоевски „ново слово“, те живеели „само с отрицанието и протеста срещу своя враг“.[14] И писателят смело прогнозира, че когато Германия разруши своя противник (Рим, католицизма, латинския свят), изведнъж тя самата ще умре: „... ако католицизмът изчезне от лицето на земята, със сигурност ще го последва и протестантството, защото няма да има срещу какво да протестира, ще се превърне в чист атеизъм и тъй ще свърши“.[15] И докато католическа Франция и протестантска Германия се дебнели кой кого да довърши, да доразгроми, в европейския Изток (разбирай единствено Русия) „се разгоря и засия с небивал и невидан блясък третата световна идея – зараждащата се славянска идея, – може би трета бъдеща възможност за разрешаване на човешките и европейските съдбини“.[16] Дали чрез устата на писателя не говорят бесовете, живеещи в неговата душа? Разсъждавайки в апокалиптичен дух за края на XIX век, Достоевски предвижда, че Германия, сплотена в единен политически и държавен организъм, ще се вдигне за последното сражение със своя вечен противник – обединените папство и пролетариат. Но решителна роля в тази борба ще изиграе Изтокът с неговото ново слово и това окончателно ще спре и победи двуглавото чудовище социализъм + католицизъм. Това ще е завършекът на историческите съдбини на човечеството. Победителките Германия и Русия ще си поделят света: Германия ще

господства над целия Запад, предоставяйки на своята съюзница великата хегемония на Изток. Както става ясно, шаблонните твърдения за Достоевски като пророк са кухи, несъстоятелни. Не с Германия се съюзява Русия в Първата световна война, а с ненавистната му Франция и с Англия против Германия. А алиансът между Хитлерова Германия и Сталинова Русия доведе до най-кървавата война, която е познавало човечеството в своята история. За няколко десетилетия изглеждаше, че апокалиптичните прогнози на Достоевски са се сбъднали. Съветска Русия владееше повече от половината Европа и огромна част от Азия и Африка. Но краят на ХХ век смали заразата на алената чума и донесе разпада на огромната Съветска империя. Така идеалите на Западна Европа, на хуманизма и демокрацията се оказаха по-силни, по-жизнеспособни от идеалите на наложената с непрестанен терор власт на азиатската деспотия. Ще напомня отново, че когато е писана статията „Трите идеи“, т.н. Източен въпрос, тоест въпросът за съдбата на Османската империя и за бъдещето на Балканския полуостров след кървавия разгром на Априлското въстание, се изпречва пред великите сили като камен преткновение. През декември 1876 г. е свикана Цариградската посланическа конференция на европейския концерт. Пълномощниците на Англия, Франция, Австро-Унгария, Германия, Русия и Италия изработват проект за реформи в Европейска Турция. Според него България получава административна автономия в своите естествени граници – Мизия, Тракия, Македония и Добруджа. Това е в общи линии и териториалният обхват на Българската екзархия, очертан от султанския ферман за нейното създаване през 1870 година. Високата порта обаче отхвърля решенията на конференцията. Това развързва ръцете на Русия и на 24 април 1877 г. Александър II обявява война на Османската империя. Независимо от всички дипломатически интриги и игри, от уж нежеланието си да води война с Турция, от изиграната своеобразна футболна среща в Цариград през декември 1876 – януари 1877 г., Русия се готви тайно за война още от избухването на въстанието в Босна и Херцеговина през 1875 година. През октомври 1876 г. руското командване одобрява „Основи на българската войскова организация“, която, както посочва Пламен Цветков, „не е замислена като национална армия на една нова суверенна държава“.[17] В този документ „се подчертава, че българският народ ще служи на страната, която го управлява, с други думи на Русия“.[18] В пропагандната кампания, целяща да подготви руското общество за предстоящата война, с истинско настървение се включва Ф. Достоевски. „Третата световна

идея“ – Москва да разреши „човешките и европейските съдбини“, за него ще бъде осъществена чрез война, война всеобща и окончателна, която ще ознаменува „началото на края на цялата предходна история на европейското човечество“.[19] Не напомнят ли тези лозунги и непомерни амбиции претенциите на болшевиците, тяхната идеология, според която една нова световна война ще доведе до световна комунистическа революция? Целта оправдава средствата – максимата, която е пътеводна звезда на болшевиците начело с Ленин, Троцки, Сталин, прогърмява преди това в публицистиката на Достоевски. Заради „всеобщото и окончателно“ разрешаване на „човешките и европейските съдбини“ трябва да отпаднат всякакви „дребни, третостепенни, юдействащи съображения“.[20] На възраженията от различни обществени слоеве и идейни течения, че Русия не е готова за война, че трябва да се търсят дипломатически пътища за решаването на Източния въпрос, Ф. Достоевски отговаря, че тя разполага „с две страшни сили, които надхвърлят всички други сили по света: целостта и духовната неразделност на милионния ни народ и най-тясното му единение с монарха“.[21] Да, народът мълчал, той не крещял, бил „разумен и тих, а освен това никога не е искал да воюва, ни най-малко даже“, но прозвучи ли „великото царско слово, ще се вдигне като един“.[22] Вярна констатация: и в царска Русия, и в Съветска Русия, и в посткомунистическа Русия руснаците мълчат. Гледат изпод вежди с помътени от водката очи и мълчат. Крещят онези, които са ги обзядвали и обладавали – дворянството, комунистическата номенклатура, путиновата олигархия и руската т.н. интелигенция. Не случайно честните руски писатели и журналисти и преди, и сега са упреквали и упрекват народа си, че е инертна маса, затъпяла от многовековно насилие и пьянство. Впрочем и Достоевски е принуден да признае, че в Русия сред простолюдието цари мъртвило, цинизъм, разврат и безобразие, че народът в очите на един малко по-интелигентен човек изглежда като „сляпа стихийна маса без съзнание, поголовно отдала се на порока и предразсъдъците, почти без изключение – диваци“.[23] Но писателят защитава стомилионната тъмна маса от „крестяни“ по следния начин: за да съдиш на какво е способен в бъдеще този народ, трябва да вземеш предвид не „оная степен на диващина, до която той временно, макар и в огромната си част“ е стигнал, защото „простотията и диващината“ са преходна беда, зависеща от „робството, от вековния гнет, от загрубването“.[24] Днес можем много по-пълно да преценим как са се проявили и какво причиниха „духовната висота“ и „всемирната

любов“ (Достоевски) на руснаците, довели до милиони избити, насилени, ограбени, смачкани, извратени и погубени съдби, таланти и морал не само в преялата с територия Руско-съветска империя, но и в половин Европа, в огромната част на Азия, в Африка, Куба и Латинска Америка. Толкова идеализираният възлюбен руски народ от крестяни опроверга думите, които изрича в негова защита писателят-хвалител: „И нека да е груб и прост, и грешен, незабележим, но дойде ли му времето, удари ли часът на всеобщата всенародна правда, ще ви смае оная степен на духовна устойчивост, която той ще прояви пред натиска на материализма, страстите, паричната и имуществената похот... “[25] Октомврийският болшевишки преврат и спечелването на властта от Лениновата шайка след Гражданската война биха били невъзможни, немислими без бунта на разбеснялата се тъмна маса, без нейната злобна отмъстителност и жестокост. И наред с образованите, аристократите и буржоата този „боголюбив“, „вярващ“, готов на „духовен подвиг“ народ ограбва и разрушава хиляди църкви, манастири и духовни центрове, разстрелва и избесва или изпраща в заточение десетки хиляди монаси, монахини и свещеници. А оправданието му го е дал същият голям познавач на руската душа: „Ако държи на дълголетие то си, всеки велик народ вярва и трябва да вярва, че именно той и само той носи спасение на света, че живее, именно за да стои начело на народите, да ги събере около себе си и дружно да ги води напред към окончателната цел, отредена за всички тях“.[26] Постарал се е да му даде и нужната опора, нравственото основание, идейната обосновка, като му обяснява върху кои три кита трябва да стоят великите народи: „Вярата, че искаш и можеш (курсив – Ф. Д.) да кажеш нова дума на света, че ще го обновиш най-сетне с преливащата у теб жива сила, вярата в светостта на своите идеали, вярата в силата на своята любов и жажда да служиш на човечеството“.[27] И още – не друг, а именно руснаците носели в себе си „истинското социално слово“.[28] Какво значение има за Достоевски дали другите народи ИСКАТ да чуят тази „нова дума“? И дали за тях е наистина нова? Не са ли „свети“ идеалите и на другите народи? Нима любовта се дава насила, нима тя е натрапване, обсебване? Много красиви и много лъжливи думи изрича Достоевски, за да подготви и насъска общественото мнение в навечерието на руско-турската война от 1877-1878 година. Неговият глас дава път на славянофилските копнежи и намерения, изразени по неистов начин. За разлика от писанията на славянофилите – теоретици и политици, този глас се чува и тежи много, защото е глас на шумен писател, на манипулатор от рядък

вид, който умело внушава, настройва, вълнува, убеждава, увлича и подстрекава. Киселите плодове През юни 1862 година Достоевски за първи път потегля за Европа, към която изпитва все още, подобно на всички малки, средни и едри руски помешчици и дворяни, особен гъдел и любопитство. Израснал в дребноинтелигентска среда, облъчван от романите на Анна Радклиф („които четях едва осемгодишен“), възпитаван в полупансиона на французина Сушар, попил умонастроенията на своето време, формирани под влияние на Виктор Юго и Жорж Санд, Достоевски тръгва за среща с Европа, носещ вероятно нейния идеализиран образ в представите си. Но в Европа на музеите, галериите, библиотеките, катедралите, дворците, театрите, концертните зали, парковете, булевардите с изящни сгради, уютни кафенета и ресторанти, най-силно и неотвратимо го привличат казината. Първата му работа била да се отбие в един от модните игрални курорти на Германия – Баден-Баден, където го притегля рулетката. Европа на духа за Достоевски свършва някъде в края на XVIII в. и началото на XIX век. През пролетта на 1863 г. писателят кани приятелката си Аполинария Сулова на пътешествие до Италия. В началото на лятото тя заминава за Париж, а той я последвал към средата на август. Но пътят му минава... отново през Баден-Баден, където загубва огромна сума и е принуден да иска пари от Русия, за да стигне до Париж. На път за Италия проиграва, този път в Женева, и последните си рубли, а за да отидат със Сулова до Торино, залага часовника си и пръстена на своята любовница. Чакайки поисканите от Петербург сто рубли, в очите на изнервения Достоевски тогавашната столица на Италианското кралство е „крайно скучен“, „прокълнат“ град. Рим и Неапол уж го поразяват, но в писмата си до близките и приятелите само ги споменава мимоходом. С А. Сулова се отравят към Берлин, но само след два дни страстта към хазарта го отвежда в курорта Хомбург. Загубва всичко до стотинка. Аполинария междувременно отпътува за Париж и взема заем от триста франка, които Достоевски ѝ е поискал. Това е епилогът на тяхната връзка. След женитбата на писателя за Анна Г. Сниткина през февруари 1867 г., семейството заминава за три месеца в Европа. Завръщат се в Русия обаче едва през юли 1871 година. Много дни и седмици прекарва писателят край игралните маси на известните по това време курорти, много пъти оставя двацет и четири години по-младата си съпруга без пукнат грош, залага бижутата, които ѝ е подарил за сватбата, продава ги, пропилява цялата ѝ зестра, измъчва я с болезнената си страст, с манията да спечели купища лесни пари. Бълнува милиони.

Разстройващо е да чете човек дневника на Анна Григориевна. Разказът за гибелната страст на Достоевски, за непрекъснатите му загуби, безумни рискове, дяволско сребролюбие („Не, кълна ви се, тук си казва думата не само сребролюбието...“, твърди писателят), нравственото падение – да измъчва бременната си млада жена, да иска, да проси, да настоява непрекъснато за пари, да я оставя без нищо, за да задоволява адските си желаниа – потиска и буди гняв, дори погнуса. За нея това било ад. За него Европа се превръща в огромно казино, където всичко му опротивявало все повече и повече, където порокът го свличал все по-надолу и по-надолу, а чужденците, които печелели, които го „ограбвали“, станали най-омразното му нещо на света. Проклятията се сипят от устата му, защото хотелиерите отказвали да му дадат друго, освен чай, тъй като нямал пари и живеел на вересия. В писмо от Германия до свои приятели Достоевски изповяда: „Да знаете какво кръвно отвращение до омраза възбуди у мен Европа!“ Френският дипломат и критик Мелхиор де Вогюе съобщава за поразила го сцена по време на разговор с руския писател. Седели двамата на терасата на парижкото Café Anglais и съзерцавали светлините на града и разхождащите се. Изведнъж Достоевски заговорил възбудено, несвързано, безредно, хвърлял в пространството негодуващи фрази: „Ще се яви сред нощ пророк в Café Anglais и ще напише върху стената три пламенни думи. Те ще послужат като сигнал за гибелта на стария свят. Париж ще рухне в кръв и пожари заедно с всичко, което е днес гордостта му, с всички свои театри и кафенета“.[29] На критика му се сторило странно, дори чудновато как приятното кафене и красивите вечерни парижки улици се привидели на прославения в родината си автор като някакъв Содом и предизвикали неговата озлобеност и гняв. През втората половина на XVIII век и началото на XIX век Европа преживява немалко драматични дни, войни, революции и брожения, но Достоевски побързва да заключи, че тя е мъртва, изчерпана, негодна да каже повече нито едно ново слово. Нещо повече. Той погребва, натиря в миналото станалата му толкова омразна чужбина. И както е прието при изпращането на покойник, в надгробното си слово споменава единствено онова, което някога, в юношеството и в най-младите му години, го е очаровало. Но, както подчертава изследователят на живота и творчеството му Леонид Гросман, истинският смисъл на хубавите му думи за Европа, тяхното предназначение е „да смекчат безпощадната му критика на съвременна Европа. С любовта си към миналото той иска да изкупи своята дълбока омраза към настоящето“. И още един показателен

израз на Л. Гросман: „Но ако бе в негова власт да възкреси мъртвеца, той не би произнесъл своето „Талита куми!“[30] Такъв е „великият християнин“ и голям „хуманист“. Той не чете новите книги на европейските писатели, не слуша оперите и симфониите на европейските композитори, не се интересува от живописата и архитектурата, създавани в ненавистния чужд свят. От многообразното и богато европейско творчество са му известни само най-шумните явления. Повърхностно и мимоходом журналистът Достоевски споменава някое име или заглавие и с това се изчерпва досегът му с кипящия духовен и интелектуален живот на Европа. Покрай него минават произведенията на Ибсен, на Ницше, на Флобер, на Хайне, на Вагнер, на Льоконт дьо Лил, на Теофил Готие. Остават му непознати Зола, Ренан, Сезан, Мане, Реноар и десетки други творци от Франция, Германия, Англия, Италия, Испания... Залезът на Европа за него е окончателен и безвъзвратен. Един изпреварил Шпенглер гробокопач на Запада. В ушите му звучи погребална камбана, а Достоевски е отишъл да погребее Европа. Подобно на нашите червени принцове той отрича „гнилия Запад“, но не се отказва от сладките му плодове. Проблемът е, че те са чужди. Трябва да бъдат направени „свои“, „родни“, тоест да бъдат присвоени завинаги. Клевета ли е това? Хуманист ли е Достоевски? Любовта и мира ли издига за свое знаме воинът на славянофилството? Справедливостта ли защитава? Или е глашатай на руската свръхагресивна имперска политика? В името на коректността и уважението към другото мнение ще повторя, че всеки е свободен и в правото си да харесва или не дадено произведение на изкуството. По тази причина, както вече отбелязах, тук няма да се интересувам от това какъв художник е Достоевски, няма да ме занимават и претворените чрез художествени образи идейни, религиозни и политически възгледи на автора. Интересува ме публицистът Достоевски, значителната обществена фигура, влияеща с ясно формулираните си мнения върху умонастроенията и решенията на своето време. През декември 1856 година Достоевски слиза на перона на Николаевата железница в Петербург. Зад него остават годините на наложеното мълчание и откъснатост от публичното слово. След няколко години се случва и най-главното историческо събитие за Русия през XIX век – отмяната на крепостното право. Скоро след това се проявяват и резултатите от половинчатата „революция отгоре“. Те са сходни с тези от следващата такава „революция отгоре“ век и половина по-късно, довела до краха на Руската съветска социалистическа империя на злото – разруха,

повсеместно пиянство, мафия, насилие. Кипящата обществена среда изкушава стария грешник спрямо режима да изкаже своето мнение и да докаже, че каторгата и войнишката повинност са го излекували от всякаква либерална зараза, успели са да го превъзпитат от бунтар със социалистически увлечения в ревностен поддръжник на вековното статукво и пазител на мъртвия дом. Към хора на войнстващите славянофили се присъединява нов глас, глас на разкаял се от младежките си заблуди и увлечения. Още през септември 1860 г. двамата братя Михаил и Фьодор Достоевски се залавят с амбициозно начинание. Публикуват съобщение за появата на ново литературно-политическо списание „Време“. Това е манифест за възникването и на ново литературно течение, т.н. почвеничество. Още тук е формулирана възприетата от старите славянофили идея за месианската роля на Русия. „Ние предумещаме – пише Достоевски, – че характерът на бъдещата ни дейност трябва да бъде пределно общочовешки, че руската идея може би ще представлява синтеза на всички онези идеи, които с такава настойчивост и с такова мъжество развива Европа в отделните си националности, че може би всичко враждебно в тези идеи ще намери примирение и по-нататъшно развитие в руската народност.“[31] Достоевски редактира „Време“ от януари 1861 до май 1863 година, когато с царска заповед се прекратява издаването му. Причина става статия на Н. Н. Страхов, посветена на полското въстание за свобода, обявено от Централния национален комитет на Полша на 23 януари 1863 година. Тъй като не получават подкрепа от европейските държави, въстаналите поляци са разгромени, а генерал-губернаторът на шестте западни губернии М. Н. Муравъов за зверствата си в Полша получава прозвището Бесилото. Славянофилите и всички подкрепящи режима обществени кръгове приветстват смазването на полското въстание. Не се трогват от пролятата кръв, от жестокостите, от репресиите. Макар и католици, поляците са християни. И славяни. Аналогията с избухналото само 13 години по-късно Априлско въстание се натрапва от само себе си. Същите джелати, бесили и избивали поляците, сега вопият, че един „братски“ народ стене на Балканите, и че дълг на руския император е да обяви война на Османската империя, за да ги освободи! След като „Време“ мълчи три месеца по разбунилото духовете въстание, накрая Достоевски възлага на младия си сътрудник – философ и литературен критик Н. Н. Страхов, една общокултурна, с философски подтекст статия, с която от „по-високи“ позиции да бъде развита и обоснована същата идея за руската „мисия“. Тя се явява в

априлската книжка на списанието и носи заглавието „Съдбоносен въпрос“. Вместо просто и ясно да заяви с царя ли е или с малцината честни хора, които като Херцен защитават правото на поляците да се борят за свободата си, Страхов танцува из висшите сфери на мисълта с твърдения от рода на това, че битката на Давид(Полша) с Голиат(Русия) е всъщност „борба на културите“, борба на възвишения руско-православен принцип с „кичливия лях“, в която „духовната победа“ принадлежи на Русия, защото руската култура превъзхожда полската. Ерго, поляците трябва да престанат да съществуват като самостоятелен народ и да се „влеят“ в „голямото руско море“. Та нали още Пушкин го е изразил в стихотворението си „Към клеветниците на Русия“: Кто устоит в неравном споре: Кичливый лях или верный росс? Славянские ль ручьи сольется в русском море? Оно ль иссякнет? Вот вопрос! Върху това четиристишие умният Страхов е изградил статията си, но посланието остава неразбрано от властта. Александър II е крайно недоволен и спира списанието. Напразно Достоевски и Страхов обясняват, че това е недоразумение, че изцяло подкрепят действията на руския самодържец спрямо размирните поляци. В крайна сметка писателят проумява, че трябва да направи категоричния си избор: с кого е и какво отстоява. И да отстоява мнението си по съответния желан от властта начин. След спирането на „Време“ братя Достоевски получават разрешение да издават ново списание – „Епоха“, чиято първа книжка излиза в края на март 1864 година. Намерението им е да продължат „националната насоченост“ в духа на крайното славянофилство, срещу „нивелиращата всичко цивилизация“. Но „Епоха“ има твърде кратък живот – една година. Зареждат се и лични нещастия. Умира първата жена на Достоевски Мария Исаева – истерична, с пристъпи на безумие жена, измъчвана от дяволски видения. Внезапната смърт на Михаил Достоевски, който е официален издател на двете списания и движи деловите въпроси, довежда до фалит цялото предприятие. Писателят потърсва спасение в бягството. Бяга в Европа. Играе комар, губи всичко, връща се. И пак бяга. В същата ненавиждана, омразна Европа. Работата над романите „Престъпление и наказание“ и „Играчът на рулетка“, втората му женитба с Анна Григориевна Сниткина и последвалото им четиригодишно обикаляне на Европа, откъсват Достоевски от пряката публицистика. Но бацилът е жив в душата му и чака сгоден момент да се прояви. През 1873 г. водачът на консерваторите княз Владимир П. Мешчерски поканва Достоевски за редактор на издавания от него седмичник „Гражданин“, който се нагърбвал, по собствените му думи, с „продържавни боеви задачи“.

Там Достоевски започва рубриката „Дневник на писателя“. Още при назначаването му Трето отделение отказва да „поеме отговорност за бъдещата дейност на това лице“. На 11 март 1874 година министърът на вътрешните работи обвинява седмичника „в изказвания, способни да възбудят вражда към една част от населението на империята“. Достоевски напуска „Гражданин“, но „Дневник на писателя“ се превръща в самостоятелно издание на автора, където той свободно развива своите идеи за държавното устройство, за мира и войната, за мисията на Русия, за евреите и за „славяните“, за православието и католицизма. От неговите страници писателят сипе жупел по бонапартистите, езуитите и спиритистите, воюва с дипломати и генерали, „сваля режими, възкачва династии, разкрива заговори, предупреждава и наказва“, по остроумната реплика на Л. Гросман. В „Дневник на писателя“ няма да намерим нито едно разсъждение за духовния живот в Европа, за автори и произведения на изкуството, сложили отпечатък върху по-нататъшното развитие на световната култура, на художественото слово, на философията, изобразителното изкуство, музикалното творчество, архитектурата, науката. „Дневник“ излиза две пълни години – 1876-1877, една книжка за 1880 и една за 1881 година и през цялото време е страстен проводник на славянофилската идеология. Николай Бердяев отбелязва: „ В „Дневник на писателя“ той (Достоевски – б.м.) изказва много банални политически възгледи“, които не съответствали на дълбочината на романите му.[32] За една среща в полето на идеите. Малко отклонение и размишление за грамотността Сред най-важните сътрудници на сп. „Гражданин“ е Константин П. Победоносцев. Член на Държавния съвет, той скоро става доверено лице и скъп приятел на писателя. „Геният и неговият наставник“ нарече книгата си за Достоевски нашият рано отишъл си литературен критик Цветан Стоянов.[33] В предговора към том I – „Културата като общение“ от двутомника на Стоянов, Тончо Жечев отбелязва, че с недовършената си книга „Геният и неговият наставник“ покойният му приятел и известен критик от 60-те години на ХХ век искал достойно да се отбележи 150-годишнината от рождението на Достоевски. Тъжно е, че ширококроен интелектуалец и ерудит като Т. Жечев може през 1988 г. черно на бяло да напише следната лъжа: „... да се отбележи... паметта на неговия любим писател, който така високо издигна глас в защита на българската кауза и народ (к. м. – В. Р.) по време на зверствата, свързани с Априлското въстание, както и по време на Освободителната война“.[34] Доказателствата, които опровергават тезата за „защитника“ на българската кауза, ще приведа по-нататък

в текста. Тук ще направя още една бележка. Едва ли можем да се съгласим с Цв. Стоянов, който още в „Броселиандовата гора“ твърди, че Достоевски е „титан на красотата“: „... красотата на сибирските каторги и на обезобразените същества, които животът е направил убийци, на разплаканите деца, и на сбръчканите жени, свити във вълнени шалове...“[35] Човек недоумява какъв титан на красотата е писателят, в чиито произведения почти без изключение всички герои са неврастеници, епилептици, истерици, хора, които не са господари на себе си, хора, способни да извършват и извършващи най-ужасни престъпления и нравствени извращения. В крайната патология, в обсебените от Сатаната души няма красота. Да си припомним за какво копнее нежната, невинната, непълновръстна, болнава Лиза Хохлакова от „Братя Карамазови“, любимата на положителния герой, резоньора Альоша Карамазов: – Аз имам една книга, чела съм за някакъв съд нейде, че евреин изрязал най-напред всичките пръстчета на двете ръце на едно четиригодишно дете, а после го разпънал на стената, забил го с гвоздеи и го разпънал, и после казал в съда, че момчето умряло скоро, след четири часа! Колко скоро! Казва: стенело, стенело, а той стоял и го гледал с удоволствие. Това е хубаво! – Хубаво ли? – Хубаво. Понякога ми се струва, че аз самата съм го разпънала. То виси и стене, пък аз ще седна срещу него и ще ям ананасов компот. Аз много обичам ананасов компот.[36] Само мимоходом ще отбележа, че в цитирания епизод писателят, хвален като изключителен човеколюбец и състрадателен човек не говори за един ИЗВЕРГ, какъвто е всеки, способен да извърши подобно зверство, без значение дали е мъж или жена, дали е руснак, татарин, турчин, евреин или американец. Той говори за ЕВРЕИН. Неговият антисемитизъм носи белезите на яростен фундаментализъм, който няма нищо общо с истинската вяра и с християнската душевност. И заради осветляването на манипулативния характер на иначе талантливо написаните трудове на Цв. Стоянов, ще приведа и едно парадоксално и подтекстово принизяващо всички останали народи, включително и българския, негово твърдение: „И забележете... големите имена тук (в Русия – б.м.) се радват на огромна популярност още приживе, дори мъжиците разнасят за тях легенди (к. м. – В. Р.)“[37] За равнището на грамотността в Русия в края на XVIII и началото на XIX в., че и по-нататък, не само сред мъжиците, ще приведа дословно, заради по-голямата безпристрастност и обективност, редове от монографията на проф. Христо Гандев „Фактори на Българското възраждане“: „Според него[38] през 1716 г. Петър Велики създава народните първоначални училища, които към

1722 г. достигнали на брой до 42. В тях били вкарани повечето насила около 2000 деца. Но всички съсловия (к. м. – В. Р.) почнали да негодуват, че с новите училища се губи напразно времето на младежта. Учениците постепенно се разбягали, така че до 1744 г. просъществували само 8 от тия „заведения“. И по-нататък: „По-късно, към 80-те години на XVIII век, бива създадено и нещо подобно на средните училища – „главные школы“. Но и в тях учениците били събирани насила и с военна и полицейска намеса“.[39] Руското правителство се опитало към края на века да открие отново малки училища. През 1786 г. имало около 40 такива селски „школи“ със 136 учители и четири хиляди и 400 ученици. Но, както отбелязал Милюков в книгата си, „... почти все эти школы тогда же закрылись“.[40] Нека не се забравя, че руското царство по това време наброява около шейсет милиона население. Проф. Хр. Гандев заключава, че руското семейство не желае да праща децата си в училище, изпитва пренебрежение към модерното светско образование и се задоволява с „рудиментите на грамотността“.[41] В същото време българите, загубили преди векове своята държавност, са несравнимо по-грамотни и достигналите до нас многобройни книжовни паметници и техният характер говорят за повсеместното разпространение и употреба на българската книга и писмо. Създателят на мита за „мрачните времена“, за потъналия в нищета и неграмотност български народ във вековете на османско владичество е Васил Н. Златарски. Тук няма да обсъждаме подбудите за такова твърдение, ще отбележа само, че той не привежда факти в подкрепа на категоричното си мнение. Проф. Иван Д. Шишманов в статията си „Паисий и неговата епоха. Мисли върху генезиса на новобългарското образование“ посочва: „Преувеличено е да се твърди, че въобще едва с Паисий се начева нашата духовна подбуда. Началата на новобългарската образованост се крият още в XVI век, а може би и по-рано. Днес се знае, че въпреки крайно неблагоприятните политико-обществени условия в манастирите и в известни по-запазени и сравнително икономически по-силни (еснафски) краища на българската земя, особено в Западна България и Северна Македония, учението не е преставало никога. Още Герлах отбелязва, че в София имало две училища за попове (1578). През XVII век имало подобно училище във Враца. Не са малобройни известията за граматични и даскални, които се подвизават в България още преди Паисия.“[42] След критичен анализ на фактите и изворите проф. Хр. Гандев в изключително аргументираната си и ценна с наблюденията и изводите си за разбирането на нашето минало монография

заклучава, че народната книжовна традиция заедно с грамотността „е била много добре опазена и широко разпространена из българските земи“.[43] Но да се върнем към недовършената книга на Цветан Стоянов за отношенията между Достоевски и оберпрокурора Победоносцев, чието име десетилетия се възприема като нарицателно за мракобесие и реакционност. Знаме на черносотниците, Победоносцев е далече от образа на ограничен и слабообразован душеприказчик и ментор на романиста. Той е ерудиран внук на свещеник и син на литератор, който отлично познава литературата, философията, историята, превежда от английски и латински философски произведения, сам е автор на религиозни текстове. Преподавател по гражданско право в Московския университет, Константин Победоносцев привлича вниманието на император Александър II, който го назначава през 1865 г. учител на тримата си сина, князете Николай, Александър и Владимир. Задачата му е да ги обучава в действието на механизмите, които движат държавното устройство. Възходът му от този момент до навечерието на революцията от 1905 г. е неудържим. Влизането в двореца и уважението, което си спечелва със своите лични качества сред императорското семейство и знатните дворяни и архиереи, го катапултират в приоблачните сфери на властта. След четири години вече е член на Държавния съвет. От 1880 г. е оберпрокурор на „светейшия всерусийски управляващ синод“. Какво означава това? Каква е тази роля на оберпрокурор? За яснота ще цитирам Цв. Стоянов, който синтезирано описва фактическата сила и власт на тази персона: „В царска Русия, където по византийски образец императорът едновременно е и политически, и духовен глава, и кесар, и божи наместник и където за разлика от Византия няма дори патриарх – Петър Велики е премахнал патриаршеската институция още в началото на XVIII век – оберпрокурорът е наистина една страхотна длъжност. Той не е, както бихме се заблудили от аналогията с правната терминология, само обвинител в църковния съд, той е тъкмо „сврѣхпровеждащият“, този, чрез когото императорът осъществява ръководството си над цялата организация на църквата, връзката между държавната и религиозната власт, дясната ръка на императора „по въпросите на душата“. Като съединим тази му функция с функцията възпитател на великите князе, като добавим и участието му в дворцовата система с всички нейни възможности за влияние, можем да си представим действителната сила, която е събрал в себе си оберпрокурорът. Той е нареждал и отменял, свалял и качвал – освен църковната

структура, която е била под прякото му ръководство, е контролирал и такива сфери като просветното дело, правосъдието, министерството на вътрешните работи.“[44] Възпитателят на великите князе намира за пагубна отмяната на крепостното право, заради която реформа към името на Александър II е прикачено прозвището Освободител (не заради руско-турската война от 1877-1878 г., в резултат на която се ражда Третото Българско Царство, както невежо си мислят мнозинството българи, до затъпяване обработени от проруската пропаганда). Старите институции, старите традиции, старите навици са особено скъпи на Победоносцев, нещо повече, те са незаменими, святи. Запознаването с публицистиката на Достоевски показва недвусмислено, че „геният“ и „наставникът“ не биха могли да се срещнат в полето на идеите, ако не се привличаха като личностни и духовни нагласи. Съпругата на писателя свидетелства, че приятелството между двамата е било особено ценено от писателя и беседите с К. Победоносцев му доставяли „високо умствено наслаждение“.[45] Нелепо е да се мисли, че един гений, ако е наистина гений[46], ще повтаря папагалски идеите на който и да е наставник, ако те не са близки и скъпи на неговия дух. В противен случай логичният въпрос е: кой тогава е истинският гений? Според Цв. Стоянов, „виновен“ за мракобесните идеи на Достоевски е „обработвачът“ Победоносцев. Той избира за „обработване“ писателя, той му внушава идеите. А защо не избира Толстой, Тургенев, Некрасов, Щедрин? Приела християнството от Византия, Русия рабски копира и цялата структура, и съответното съдържание на византийската империя. До такава степен покорно е следвана византийско-православната традиция дори в детайлите, че политиката на свръхагресия, водена от руските царе, обсебени от идеята Москва да стане „Третият Рим“, в началото не изглежда толкова шокираща в очите на западноевропейските им съседи и родственици. В крайна сметка те също се стремят към завоевания. Наметнали като хермелинова мантия лозунга за „защита“ на поробените от османските турци християнски народи на Балканския полуостров, руските владетели прилагат нашироко усвоените византийски специалитети – византийски интриги, византийски предателства и лъжи, тоест всичко онова грозно и дълно, което се разбира под термина „византийщина“. Този дух, тези традиции, този държавен ред е скъп за Победоносцев. Обгърнат е с ореол на святост и за интимния му приятел Достоевски. На 38 години Достоевски се връща в Петербург и влиза в общественолитературния живот след десетте загубени години от своя живот. През това десетилетие от

бунтуващия се млад мъж, осъден на смърт с петрашевци и помилван в последния момент на Семьоновския плац, се е излюпил като от какавида неговият антипод – противник на всякаква либерална идея, враг на „умиращата Европа“, вкопчен в православната църква (не в християнството, а в църквата) разкайващ се грешник, готов на всякакъв компромис. Постепенно, успоредно с утвърждаването си като писател, той се издига до дворцовия свят, посещава великите князе, говори им за Русия, за нейната мисия, за вярата в църквата. В началото тонът му е сравнително умерен, изказваните мнения във „Време“ и „Епоха“ се движат със залитания между умерено прозападното течение в руската мисъл и крайните славянофили. Той спори и с революционните демократи, чийто изразител е сп. „Съвременник“, и със славянофилите около „Руски вестник“. Не след дълго обаче в същия този „Руски вестник“ са отпечатани най-известните му романи – „Престъпление и наказание“, „Идиот“, „Бесове“ и „Братя Карамазови“. Изборът е направен. Еволюцията е завършила. По времето, когато излиза „Дневник на писателя“, идеологът Достоевски е оформил вече окончателните си възгледи. Почвата и какво расте върху нея В своя очерк „Руската идея и Запад“, поместен като предговор на „Достоевски и Европа“ от Леонид Гросман, Людмил Стоянов посочва, че Петър I слага началото на вътрешната драма на руския дух, характерна за литературата и обществения живот на Русия. Значителна част от руските писатели, публицисти и религиозни мислители неминуемо „спират пред съдбоносния въпрос за Изток и Запад, за Русия и Европа, за мисията на руския народ и за бъдните съдбини на тия два мира“, отбелязва Л. Стоянов и изброява по-изявените: Пушкин, Тютчев, Хомяков, Гогол, Толстой, Достоевски, Тургенев, Блок, Белий, Херцен, Аксаков, Данилевски, К. Леонтиев, Страхов, Михайловски, В. Розанов, Вл. Соловьов, Н. Бердяев. Причината още Пушкин чрез героя си от поемата „Медният конник“ да сочи Петър I като виновник за своите нещастия, е, според Л. Стоянов, че Петровите реформи не са могли да засегнат „гълбините на руската душа, дето лежат наследени азиатски влияния, монголски и татарски“ и това ражда „раздвоението на духа“. За изминалите три века руснаците така и не намират отговора на въпроса европейци ли са или азиатци, в Европа или в Азия е Русия? Людмил Стоянов пише този очерк след болшевишката революция, когато е избистрил вече идейната си ориентация (да припомним, че той издава левите вестници „Щит“, „Литературен преглед“ и „Кормило“). Оформил се като поет под влиянието на руската литература (подобно на повечето български поети от

Възраждането и от следосвобожденския период, които са получили образование в Русия или са усвоили руския език по пътя на самообучението), той споделя възгледите на руските писатели и публицисти. В руската революция вижда осъществяване на онези идеи и видения, прокламирани повече от век от Пушкин, Достоевски, Тютчев, Данилевски, Леонтиев, Розанов, Соловьев за Русия като „избрана от провидението“, като „страж на Европа, на нейната свобода, чест и мир“, като „защитница и спасителка на християнството“. Познавайки добре руската литература и публицистика, Л. Стоянов обобщава: „Идеологията на славянофилите, колкото и реакционна политически, метафизически е твърде сродна с идеологията на политическите революционери... И революционерите, и славянофилите, и религиозните мислителци са еднакво съгласни, че Русия има „свои пътища“, че задачите, които има да осъществява тя, не са задачите на Запада. Тези задачи са абсолютни, планетарни, метафизически.“[47] Любопитно е, че нашият поет прави и една удивителна характеристика на руското умонастроение: „В цялата руска литература звучи някакъв апокалиптичен вик, зов за помощ, стон на загиващ дух, отчаяние на корабкрушенци, като пред края на света. Един неустроен мир, хаотичен, кипящ и пълнокръвен живот, произволен, разгърнат в безкрайни пространства, изпълнен с „мъртви души“, първичен и буен, неустойчив като развълнувано море, без здрава обществена организация, суеверен и прост и затуй податлив на внушения, на политически и религиозни мании – той е естествено най-благодарна почва за всякакви пророци и вещатели“.[48] Тази почва – руските мужици, потопени във вкостенялото си битие, е материалната сила, от която Достоевски очаква „ново слово“, способно да обедини човечеството, да го облагороди и извиси духовно. На кого възлага той тази велика мисия? За да не цитирам онези, които писателят нарича клеветници на руския народ, тук ще се задоволя да посоча само пасажи, излезли изпод неговото перо. „Икономическото и нравственото състояние на народа след отмяната на крепостното право е ужасно – пише Достоевски в сп. „Гражданин“ през 1873 г. – Ежеминутно го доказват във висша степен тревожни факти. Падението на нравствеността, проституцията, чифутите кръчмари, кражбите и пладнешките грабежи – всичко това са безспорни факти и броят им расте.“[49] Има два народни типа, според Достоевски, които във висша степен характеризирали руския народ в неговата цялост. „Това е най-напред – пише той – способността да загубиш всякаква мярка във всичко (и забележете, това почти винаги е

временно, връхлита като някакво видение и отминава). Това е потребността да се прекрачи границата, потребността от трескавото желание да стигнеш до ръба на пропастта, да се надвесиш, да надникнеш в бездната и – в отделни, но не толкова редки случаи – като безумен да скочиш в нея с главата надолу... Особено поразителни са нетърпението, стремглавостта, с която руският човек бърза да се изяви в някои характерни моменти на своя или народния живот, да се изяви с добро или с лошо. Понякога това е просто неудържимо. Любов, пиянство, разгул, самолюбие, завист – някои хора им се отдават почти беззаветно, готови са всичко да унищожат, от всичко да се отрекат – от семейството, от традицията, от Бога. И най-добродушният човек изведнъж може да се превърне в отвратително чудовище, в престъпник – стига да го завърти вихрушката, тоя съдбоносен за нас вихър на трескавото и моментално самоотрицание и саморазрушение, тъй свойствени на руския народен характер в някои съдбоносни мигове на живота.“[50]

„Смятам, че най-главната, най-дълбоката духовна потребност на руския народ е потребността от страдание, непрекъснато и неутолимо, винаги и във всичко. С тая жажда за страдание той сякаш е заразен от памтивека.“[51]

„Руският народ сякаш се наслаждава на страданието си. Това се отнася не само за народа, но и за отделните човешки типове, разбира се, най-общо казано. Погледнете например многобройните типове на руския безобразник. Тук нямаме само една отчайваща, преминаваща всички граници разпуснатост, която често изненадва с непостижимата си дързост и мерзостта на човешкото падение...“[52]

Любопитно е сравнението, което Достоевски прави между руския пияница и германския му събрат. Руският е проклет, немският е един щастлив човек. Руският пие от мъка и плаче, немският пее песни и се гордее със себе си. Руският безобразничува, буйства, ругае, псува и накрая прави скандал. Но и за това отвратително, доведено до скотство човешко същество писателят намира оправдание, защото е руснак, част от почвата, от бурените, израснали върху тази почва, защото го мете суховеят на степта: „... в съкровенията кътчета на безобразната си душа долавя с някакъв усет, че в края на краищата е просто негодник и нищо повече. И е недоволен от себе си.“[53]

А както знаем, недоволството от самия себе си води до стремеж към промяна, към самоусъвършенстване. Но странно, че образът, който рисуват днешните руски писатели, е същият образ, познат ни от публицистиката и прозата на Достоевски. Отмяната на крепостното право през 1861 г. (едва тогава си отива по същество робството в царска Русия!) разтърсила руския селянин:

„Юнакът се е събудил и разкършва плещи; може би ще иска да се поразсее, да му отпусне края. Казват, че гуляят вече е почнал. Разказват и публикуват ужасии: пиянства, грабежи, пияни деца, впиянчени майки, цинизъм, нищета, безчестие, безбожие.“[54] Страшна е картината, която нахвърля перото на писателя: „Пият майките, пият децата, черквите опустяват, бащите вилнеят: отрязали бронзовата ръка на Иван Сусанин и я отнесли в кръчмата – а в кръчмата я взели!“ Труди ли се този народ? Произвежда ли нещо? Отговорът е: „Близо половината от сегашния бюджет се крепи на водката, или, направо казано, е за сметка на пиянството и покварата на народа.“[55] В днешно време другата половина от бюджета на Путинова Русия се попълва от нефта и газта. И още по темата: „Но за какви „добри нрави“ може да става дума, когато народът от сутрин до вечер е пиян.“[56] Единственото, което можело да се направи, било в църквата свещениците да проповядвали „народът поне малко да понамали пиенето“(курсив – Ф. Д.). „Сега в някои селища, в много селища дори, се отварят кръчми не за стотици, а за десетки жители; нещо повече, за няколко десетки. Има селища, където една кръчма се пада на петдесет, дори по-малко от петдесет жители.“[57] „Засега царува водката, която е пленила и заробила народа и трови и опропастява всичко.“[58] „В едно село избухнал пожар, пламнала и селската черква, излязъл кръчмарят и се провикнал, че дава цяла бъчва, ако зарежат черквата и отидат да гасят кръчмата му. Черквата изгоряла, а кръчмата била спасена.“[59] Къде са корените, коя е първопричината за нравствения колапс, в който е изпаднал народът? Достоевски има готов отговор: „С премахването на крепостничеството старият свят, старият ред – ужасен, но все пак ред – са си отишли безвъзвратно. Но странно нещо: мрачните нравствени черти на миналото – егоизмът, цинизмът, раболепието, раздорът, продажничеството – не само не са си отишли с премахването на крепостния строй, а сякаш се засилват, развиват и множат...“[60] „И е безспорно, че през последните двайсет години ужасно много от руските хора, не знам защо, изведнъж си въобразиха, че им е дадено пълното право да безобразничат, че днес това е нещо хубаво, че за такова нещо няма да ги изхвърлят, ами дори ще ги похвалят.“[61] „Нашият народ е тъй незащитен, тъй затънал в мрака и покварата и тъй малко са, мисля, хората, които да го напътстват към доброто!“[62] „... в нашата литература изобщо няма книги, които народът да разбере. Нито Пушкин, нито Севастополски разкази, нито „Вечери на хутора“, нито приказката за Калашников, нито Колцов (най-вече пък Колцов) са разбираеми за народа.“[63] Сред руснаците дори нямало

истински „лоши хора“, само някакви „нищожества, калпазани“. И тъй като е художник, Достоевски рисува такива потресаващи картини на мизерия и човешко падение, от които ти се изправят косите. „Богоизбраният“ народ, „носителят на най-висшите истини“, „спасителят на човечеството“ е сбор от окаяни същества, насилвани и мачкани с векове. Пиянството, развратът, жестокостта са плъзнали като зараза не само сред „почвата“, сред селяните. Такава е картината и в царстващия Петербург, където хиляди деца просят, крадат, пият. Но да дам думата отново на писателя: „... пращат ги да просят и в най-лютите студове, а върнат ли се с празни ръце, сигурно ги чака бой. Синьо-посиняло от студ, момченцето отнася събраните копейки в някой сутерен, където пиянства шайка нехранимайковци, от ония, които, „като запразнят в събота срещу неделя се връщат във фабриката най-рано в сряда вечер“. В тия сутерени, огласяни от плача на гладни кърмачета, заедно с тях пиянстват и вечно гладуващите им, бити-пребити жени. Водка и мръсотия, и разврат, но главно водка. Като поотрасне, бързо-бързо го натикват в някоя фабрика, но пак е длъжно да дава всичко, каквото изкара, на нехранимайковците, които пак го пропиват. Но още преди да отидат във фабриката, тия деца стават истински престъпници. Щъкат из целия град и ношуват където попадне, по сутерените и мазетата. Естествено, че почват да крадат. Кражбата се превръща в страст дори у осемгодишни деца...“[64] Човек неволно се пита: разпаленото въображение на твореца ли създава тези мрачни платна? Нима мизерията и порокът са метастазирали в огромния народен организъм до такава шокираща степен? Отговорът го дава историята на царска Русия. Революция през 1905 година. Втора революция дванадесет години по-късно. Болшевишки преврат и начало на кървава вакханалия, довела до смъртта на милиони. Гражданска война. Национализация. Разкулачване на кулаците. Организиран масов глад в Украйна. Людоедство. ГУЛАГ. Политически процеси, следващи един след друг. Терор. Цялата тази сатанинска драма не би могла да се разиграе върху историческата сцена без участието и против „почвата“, без народа като съвкупност от mužiци, работници, дребни чиновници, различинци, студенти, полуобразовани госпожици и скучаещи господа. Никакъв Ленин, никакви Троцки, Каменев, Бухарин, Зиновиев, Сталин, Дзержински, Киров, никакви евреи, масони и западници не биха могли да осъществят този нечуван парад на насилието и жестокостта, ако „почвата“ беше здрава, плодоносна и ако върху нея растяха здрави житни семена, а не татул. Още малко за почвата Ще отвърна за малко поглед от публицистиката на

Достоевски и ще се послушам за други руски гласове. Ето един: „... повечето руски хора, градски и селски, са свикнали да се чувстват свършено безправни и безотговорни, всецяло и покорно подчинявайки се на волята на чиновниците.“ (Максим Горки, „За гражданското възпитание“, 1918 г.) „Част от нашата интелигенция, която изучава руското народно творчество по германската методика, много бързо стигна до славянофилството, панславизма, месианството, зареди с вредната идея за руската самобитност и част от другите мислещи хора, които разсъждават по европейски, но чувстват по руски и това ги доведе до сантиментално полуобожествяване на народа, възпитан в робство, пиянство, в мрачно суеверие от църквата и чужд за красивите мечти на интелигенцията... И ето този съсипан, невеж, органически склонен към анархизъм народ сега се призовава да бъде духовен водач на света, Месия на Европа.“ (Максим Горки, „Несвоевременни мисли“) „... отдавна е речено, че всеки народ заслужава правителството, което има. С оглед на това може да се каже, че Русия ви е заслужила (става дума за болшевиците – В. Р.)... Вие сте само днешна проява на нейното минало с робската покорност пред самодържавието дори тогава, когато, изчерпало всичките си творчески сили в селската реформа и още няколко последвали я, то пристъпи към сляпа реакция и години наред смазваше органичното развитие на страната. По онова време народът беше на негова страна, а Русия бе обречена на гнилоост и разложение... Но под влияние на неотстъпно ретроградното правителство у нас ставаше друго. Обществената мисъл се преустановяваше и насила се нагаждаше по калъп. В земеделието настъпи безнадежден застой, за нарастващите слоеве на промишлените работници бе невъзможно да се борят за подобряване на положението. Приятелската на трудовия народ интелигенция се изтласкваше в нелегалност, в Сибир, в емиграция и водеше мечтателно-озлобен живот без широки връзки с родната действителност. А това от своя страна извращаваше интелигентската мисъл и я насочваше по пътя на схематизма и максимализма. После случайностите на историята внезапно срутиха преградата между народа, живял тъй дълго без политическа мисъл, и интелигенцията, живяла без народа, тоест без връзка с действителността. И ето, че когато преградата внезапно рухна, сместа от тъй дълго чуждите елементи излезе опасна. Гръмна взрив, ала не плодотворният взрив, сринащ само онова, което е пречило за нормалното развитие на страната, а взрив, дълбоко засегнал живите тъкани на обществения организъм. И вие станяхте естествените

представители на руския народ с навика му за произвол, с наивното му очакване на „всичко изведнъж“, с липсата дори на наченки на разумна организация и творчество.“ (Владимир Короленко, Писма до Луначарски, 1920 г.) „Отначало – диво варварство, после грубо невежество, след това свирепо и унизително чуждо владичество, чийто дух наследява нашата национална власт – такава е печалната история на нашето юношество. През този период бурна дейност, кипяща игра на народните сили у нас изобщо не е имало. Епохата на нашия социален живот, съответстващ на тази възраст, е била запълнена от мъгляво и мрачно съществуване, лишено от сила и енергия, освен от злодейство, робско съществуване.“ (Пьотр А. Чаадаев) „Да превземем Цариград! Да превземем Цариград! Православни турци, Православни черкези, Православни немци... дори искрено Православни евреи – всички ще бъдат по-добри от тази скверна славянска кръв, умерена и средна във всичко, освен в пиянство и в малодушие.“ (Константин Леонтиев, 1890 г.) И като финал на това малко отклонение, последен глас, вече от нашето съвремие: „Навярно би трябвало да сме по-искрени и предавайки на Запада печалния си опит, да се предпазваме от поучения към него как да живее и строи своето западно общество. Ние вече си построихме нашето общество под формата на комунистическа държава и не знаем къде да се дяваме от него... Наистина, новите руски националисти възразяват на това в смисъл, че всичките ни руски злини били дошли от Запада. Оттам бил дошъл марксизмът. Пак оттам се бил появил либерализмът, подкопал самодържавно-патриархалните устои на Русия. От Запад били проникнали чуждоземците (поляци, евреи, латиши, унгарци), които всъщност били осъществили Октомврийската революция. Всичко това е търсене на виновника нейде навън. Не сме си виновни ние, а някой друг (Западът, световният заговор, евреите...). В действителност тези обяснения са оправдание за собствените ни грехове и пропуски. Ние, виждате ли, сме добри, ние сме чисти, ние сме най-нещастните. Защото сме руснаци. Чисто и просто „дяволът“ се е набъркал в нашата история... Тези мои думи са кощунство от гледна точка на националистите. Заради подобни настроения руските националисти наричат руските либерали (и мен по-конкретно) русофоби. Ние, виждате ли, както и прогнилият, либерален, атеистичен Запад, освен комунистите ненавиждаме руския народ и Русия... подобен тип „русофилска позиция“ съдържа неуважение към руския народ. Щом Русия е била завоювана от шепа чуждоземци, каква е тогава цената на тази велика нация? И ако на Русия ѝ е противоположна

демокрацията, не означава ли това, че самият народ в подобна трактовка е склонен към робство? Между другото страхът от демокрация за руския народ е имал горчиви прецеденти в историята ни. „Руските патриоти“ толкова дълго не се решаваха да отменят крепостното право заради опасението: как да дадат свобода на руския селянин? Нали без опеката на господарите той тутакси ще зареже работата и ще се пропиет!“ (Андрей Синявски, „Моят опит в дисидентството“) „Новото“ слово Руският народен живот, руският мужик – това е почвата, от която Достоевски очаква да се появи „новото слово“, способно да обнови не само Русия, но да обнови Европа, целия свят. Новото слово е добре познатият славянофилски блян за великото предназначение на Русия да обедини всички славяни и всички православни народи в една могъща империя начело с руския самодържец. Идеята за Москва като Третия Рим е проявление на царското могъщество, на държавата, създадена като Московско царство, пораснала със силата на оръжието до империя и превъплътила се в началото на ХХ век като Трети Интернационал. Но руската идея не се задоволява само с империя по подобие на империята, създадена от Александър Македонски. Царят е признат за нещо много повече от владетел. Той е заместник на Бог на земята. Нему се възлага грижата не само за държавата, а и за спасението на грешните души. На тази двуединна същност особено държи Иван Грозни. Теократичната държава не е руско изобретение. В Древния свят царете са синове на бога и упражняват и политическата, и религиозната власт. Египетският фараон е и върховен жрец, въплъщение на бога Хор, златния слънчев сокол. Но докато в останалия цивилизован свят теократичната държава е отдавна умряла архаика, в затъntenите руски степи тя живее, макар и мумифицирана, векове. Едва с идването на болшевиците на власт изглежда погребана. Оказа се илюзия. С избухването на Горбачовата перестройка един креслив хор от панслависти, от православни комунисти се опита да извади от хладилната камера призрака на теокрацията. Заговориха отново за „руската идея“, за „месианската роля“ на „славянството“, за спасителното ново слово, което трябва да излезе от устата на богоносния руски народ. Видяхме, че Победоносцев пази ревностно теократичната държава и с цялата си дейност се опитва да спре процесите на промяна. Освен че смята отмяната на крепостното право за грешка, той отхвърля новопоявилата се институция съдебен заседател, не приема органите за самоуправление на градовете и областите, смята за вредно светското училище, което иска да замени с църковно. Един

православен фундаменталист, не по-малко мракобесен от ислямските фундаменталисти, чиито осъществени програми имаме възможност да наблюдаваме днес например в Иран, а методите им за отпор на „гнилия Запад“, на „умиращата Европа“, на „развратната Америка“ и тяхната зараза, ужасяват и отвращават нормалния човек, чужд на маниакалността и ксенофобията. Подобно на своя сърдечен приятел, и Достоевски е противник на светската държава, на разделението на „светска“ и „църковна“ власт. Сферата на църквата неминуемо ще погълне светското, смята той. Същата теократична идея споделят и по-старите славянофили Хомяков, Самарин. Нея защитава и религиозният философ Владимир Соловьев, също близък приятел на писателя. Изпод неговото перо е изляза книгата с показателно заглавие „История и бъдеще на теокрацията“. Чрез един от най-светлите образи в творчеството си, стареца Зосима, Достоевски споделя мечтата си как държавата се обръща в църква, как се издига до степента на църква по цялата земя. А това било... „великата цел на православието“! Светът ще стане всеобщ манастир, и тази звезда ще възсияе от Изток! Православието според него е единствената истинска вяра, православната църква е единствената „правилна църква“. Подобна претенция, че владеят Истината, ще предявят четири десетилетия по-късно неговите наследници болшевиците. Но тяхната истина носи името марксизъм-ленинизъм. И те като него отричат европейската култура, образование, изкуство, икономика, защото са упадъчни, гнили и реакционни. Сменена е лексиката, но същината е еднаква. Начело на тази световна държава-църква, доминирана изцяло от руския елемент, ще стои, естествено, руският самодържец. Той е гарантът за запазване на политическата и духовна цялост на църквата. Славянофилите според Достоевски се делят на две групи с оглед на целите, които преследват: първата е на онези, които се стремят към „освобождението и обединяването на всички славяни под върховното водачество на Русия – като това водачество може да не бъде строго политическо“. Втората, към която се самопричислява, е на онези, за които „обединяването на славяните под егидата на Русия означава и представлява духовен съюз на всички вярващи в това, че нашата велика Русия, застанала начело на обединените славяни, ще произнесе пред целия свят, пред цялото европейско човечество и неговата цивилизация своето ново, здраво и все още нечувано от тоя свят слово. Това слово ще бъде произнесено за благо и тоя път наистина за съединението на цялото човечество в един нов, братски, всемирнен съюз, чиито начала са в гения на славянството и предимно

в духа на великия руски народ, който тъй дълго страда, тъй дълбоко бе обречен на мълчание, но винаги е таял в себе си велики сили за бъдещото разясняване и разрешаване на много горчиви и най-фатални недоразумения на западноевропейската цивилизация".[65] За великия сърцевед Достоевски руският цар е „бащица“ на народа. Руснаците са „царски деца“, „родни деца“. Народът е слят в едно със своя цар. Нелепостта на подобни излияния става особено отчетлива, ако не изпускате от поглед факта, че руските царе са чужденци, които нямат нищо общо по кръв, по етническа принадлежност или по душевна нагласа с мужика-крепостник. Екатерина II е третостепенна германска принцеса, властолюбива и безскрупулна, която еднакво сластолюбиво се е отнасяла и към мъжете, и към властта. И колкото мъжете все по-малко успяват да задоволят нейната похот, толкова повече се изостря апетитът ѝ към власт – власт, още власт, още земи, още роби, още пушечно месо, още страх и трепет у близки и далечни. Цветан Стоянов в книгата си „Геният и неговият наставник“ пише по този повод: „Органическа“, „жива връзка“, „организъм“ – това е все същата семейна представа, за която казахме, че е на „въоръжение“ от хилядолетия, още от древността, която минава през цялото европейско средновековие, която и Шатобриан, и Местр развиват за Франция, немските романтици – за Германия, но Достоевски не иска и да знае, за него тя е „най-дълбока и най-оригинална“, другаде може да е фалшива, в Русия е истинска! Тя е „... най-особеният пункт, отличаващ нашия народ от всички други народи!“ Дори, говорейки за бъдещето на нацията, той свързва възможността за една утрешна по-голяма свобода пак с патерналистичното отношение цар-народ“.[66] И още един цитат, този път от Достоевски: „... народът ни е останал сам във великата си самота и че освен своя цар, в когото вярва нерушимо, вече у никого и никъде не вижда опора и не разчита да я намери“. Тази мисъл, формулирана в различни варианти, е като темелен камък в неговия светоглед.[67] Иронично, за хората от XX и XXI век, преживели разпадането на няколко могъщи империи и на гибелния бяс на няколко антимонархически революции, звучат следните мъдрости: „Царят не е външна сила за народа, това не е сила на победител (както е било например със старите кралски династии във Франция), а всенародна, обединяваща сила, която сам народът е пожелал, която е отгледал в сърцата, която е обикнал, заради която е страдал, понеже само от него е очаквал да го изведе от неговия Египет. За народа царят е въплъщение на самия него, на цялата му идея, надежди и вяра“.[68] Защото е въплъщение на самия него ли, руски мъжици-болшевици убиват „своя“ цар, че и невинните

му деца? Щом приеманите за най-светли умове и най-добри синове на руския народ могат да проповядват такова сладострастно раболепие, да вярват в неговата святост и истинност, чудно ли е, че само след няколко десетилетия руснаците се хвърлиха от „обятията“ на царя в могъщата прегръдка на генсека и новите най-светли умове и най-добри синове на руския народ започват да редят подобни дитирамби за нерушимото единство на „бащицата“, на „вожда на всички народи“ Сталин с хипотетичните „съветски хора“. Трудно е да говорим у Достоевски за логика, за последователност в изповядваните идеи. В един и същи текст той често застъпва противоположни тези, при това не в обикнатия му маниер да излага до крайност изопачени и доведени до логическия си абсурд аргументите на опониращата страна, за да им противопостави своите виждания и идеи, а развивайки собствената си мисъл, в хода на разгръщане на собствените си разбирания. Той уж безрезервно приема реформата на Александър II за отмяна на крепостното право и заявява, че било страшно хубаво, дето този цар-бащица освободил народа от „крепостния ярем и кръстното страдание“ [69], хем многократно из „Дневник“ се срещат пасажии, които опровергават казаното, които обвиняват реформата за ужасните последици – мързел, скотско пиянство, разврат, скитничество. Достоевски я намира за вредна и в нравствено, и в икономическо отношение. Може да се чуе укор към „началството“, че се меси в неща, които трябва да се оставят такива, каквито са, тъй като на народа така му е добре, той това иска, нарушаването на установения от векове ред бъркало историческия ход на Русия. Особено ненавистен му е Петър I – този болшевик на трона, както го нарича Н. Бердяев – заради революционните промени, които прави, заради амбицията да отвори Русия към Европа и да я приближи до цивилизацията. Нарича го nihilist, който разрушил народните начала, вбил клин между болярите и руския народ, взривил нравствените връзки и доверието между тях. Европеизацията на Русия, едва започнала с Петровите реформи, е онова движение в руския обществен и мисловен живот, което според Достоевски е донесло само и единствено злини. Тази историческа вина на монарха той не може да прости. Ненавистни са му всички социални, политически, икономически, философски, културни процеси, характеризиращи живота и мисълта в Европа не само в неговия XIX век, а от времето на Римската империя нататък. Ретрограден до изстъпленост, Достоевски отрича всякаква еволюция и условно приема някои козметични промени, единствено защото са извършени от батюшката-цар Александър II, което им придава в

очите му някаква степен на легитимност. Но нахлуващата с отмяната на крепостното право буржоазност го отвращава. Тя му е органически противна и до немай къде омразна. Най-големият враг на демоса била буржоазията. Разклатили са се „устоите“, либералните идеи намират поле за разпространение, а всичко това идва от Европа, мирише на Европа, смърди на развала и смърт, на мръсна буржоазност. Буржоазният свят е дяволска работа, зинал ад, нарушаване на „божия принцип“. Достоевски е повече от подозрителен и по отношение на европейската наука и техника, благодарение на които светът беше преобразен и човечеството се освободи от непосилния и смазващ труд с помощта на „умните машини“. Той я отрича, защото мрази всичко, което носи определението цивилизовано, което е душата и сърцевината на цивилизацията. Така в своята ретроградност и психичност авторът на „Юноша“, „Бесове“, „Братя Карамазови“, взрян в едно минало от типа на древните азиатски сатрапии, когато човешкият живот е нямал никаква стойност и личността е била само „винтче“ в ръцете на тиранина, остава сляп за истинската революция, която тече в неговия XIX век – научно-техническата революция. Наистина е готов да отпусне малко геометрия и мъничко смятане, може би, за простия, „органичен“ селянин, но повече наука не само не му е нужна, а направо му е вредна! Тези идеи писателят развива и в своя „Дневник“, и в романите си. Припомнете си например трескавите бълнуваници на Митя Карамазов срещу „бернаровците“ [70]. Посочвам този пример като дребен, но показателен щрих. Подобни изстъплени монолози има в изобилие и в публицистиката, и в художествените произведения на Достоевски. „Новото слово“, чието материализиране очакват славянофилите в най-близко бъдеще, е, че само руският народ, който е единственият истински християнски народ и пази неопетнено Божието слово и образа на Христос, ще изпълни мисията си да обърне в „правата вяра“ целия свят. Следователно той е народ-месия. Спасителната си работа ще извърши, воден от батюшка-цар. Най-важната задача е да се превземе Константинопол, сърцето на Византийската империя. Целта е осъществима по един-единствен начин – чрез война. Така веднъж-завинаги ще бъде решен т.н. Източен въпрос. След нахлуването на турците на Балканите единственото независимо православно царство остава Русия. Следователно след Рим и Константинопол Москва е третият Рим. Руският цар е цар на царете. Новият Ерусалим е Русия. Но всичко това се свързва със силата и величието на руската държава, на руския цар, а не на религиозната

вяра. Това е изключително важно обстоятелство. Трябва да се разбере, че идеята за третия Рим е светска, империалистическа идея, че московските царе имат претенцията да са преки наследници на Римската империя. Русия приема ДВУГЛАВИЯ ЦАРИГРАДСКИ орел за свой герб още с падането на Византия под ударите на османските турци, заявявайки по такъв недвусмислен начин претенцията си да бъде наследница на Византийската империя. Достоевски многократно изразява страстната си вяра, че чрез руската мисъл се готви „великото обновление на целия свят“, което той очаква в рамките най-много на едно столетие. Не можем да отречем, че в това отношение пророчеството му се сбъдва, що се отнася до срока, само че с обратен знак. Вместо обновление, руските болшевици и женици върнаха половината цивилизован свят от пътя му на демократично развитие и просперитет, назад към особен вид крепостничество – комунистическо, където една нова класа от номенклатурчици разполагаше с живота, имота и бъдещето на хората и където понятието „свобода“ се изпразни от смисъл. И колко гротескно нелепи на фона на тази историческа трагедия звучат маниакалните приказки на писателя, че в Русия ще се възцари „царството на мисълта и светлината“, че „бъдещето на Европа принадлежи на Русия“, че осъзнатото предназначение на руснаците е „служенето на цялото човечество“, че „зародишът“, „идеята на бъдещето“, разбирано като хармонично общество, е в Русия, този „възвишен организъм“. Че „руската идея“ ЩЕ СПАСИ СВЕТА! Известният философ В. С. Соловьев, също със славянофилски уклони, но умерен във възгледите си, прави сбита характеристика на яростните славянофили по следния начин: „Ако бяхме повярвали на славянофилите, и тяхното слово за руския народ бихме приели за слово на неговото самосъзнание, то ще трябва да си представим този народ като някакъв фарисей, праведен в своите собствени очи, превъзнасящ в името на смирението своите добродетели, презиращ и осъждащ своите ближни в името на братската любов и готов да ги изтрие от лицето на земята заради пълното тържество на своята кротка и миролюбива натура.“ Смразяващи думи! След завладяването на Балканския полуостров от османските турци, много български и гръцки монаси и висши духовници намират убежище в най-младото православно царство – Русия. Така по силата на обстоятелствата тя се превръща в средище на ортодоксалната богословска мисъл. Български духовници заемат висши постове в руската църква (достатъчно е да споменем Киприян и Григорий Цамблак). Със себе си те отнасят голямо количество богослужебна

литература. Но всеобщата неграмотност (абсолютно невежи са и болярите край царя), попречва за развитието на богословската мисъл и за усвояването на християнските истини, на християнската етика, затваря пътя към разбирането на съкровената същност на Христовото учение. Вярата се изпразва от своето съдържание и широко се възприема единствено като обредност. В такава среда не е трудно да си въобразиш, че си избран да бъдеш единственото убежище на правата вяра и на истинското благочестие. Да мислиш, че твоята необятна, макар и негостоприемна земя е станала дом на Христос. И защото човешката природа е така несъвършена, че трудно приемаме и се примиряваме с това някой да ни превъзхожда или да ни изпревари в нещо, не след дълго руснаците намразват гърците, от които са приели християнството, а българите просто изчезват от погледа им. За известно време. Останалият християнски свят е презрян като езически. С някаква демонична страст Достоевски настоява чрез княз Мишкин от „Идиот“, чрез Шатов от „Бесове“, чрез публицистиката си, че християнските деноминации не са Христови, а проповядват Антихриста, че са езически и обновяването на човечеството, както казахме вече, ще се извърши от руската мисъл, руския Бог и руския Христос. Тъй като руският народ е народ-богоносец, той държи ключовете на живота и на новото слово. Да се твърди, че католическата църква е църква на Антихриста, при положение, че има светци като Свети Бернард от Клерво, Свети Франциск от Асизи, Свети Августин Блажени, Света Тереза, че е църква на мистици като Яков Бьоме и Майстер Екхарт, говори за безчестие, в най-добрия случай за параноя. Да приписваш особена святост и да възлагаш абсурдни мисии на руския богоборчески народ, избил, изгорил, превърнал в конюшни и пунктове за атеистично възпитание хиляди църкви и манастири – не е ли това гримаса на Дявола, самообявил се за вестител на Истината? „Моля ви, братя – зове апостол Павел, – в името на Господа наш Иисус Христос, да говорите едно и също и да няма между вас разединение, а всички да бъдете съединени в един дух и в едни мисли.“ Истинският Христос събира около себе си в едни мисли и в един дух всички народи. И както сам е казал: „Аз съм там, където двама или трима са събрани в Мое име“. Запитват ли се и старите, и новите славянофили кой би се събрал в името на „руския Христос“? Вече бяхме събрани с танкове и терор. Бяхме пазени с железни завеси и атомни бомби. Христос не е дошъл в плът на земята и не се остави да бъде разпънат на кръста заради един-единствен народ (ако беше така, то това ще е еврейският народ, сред

който се е родил Иисус), а за да донесе Божиите истини на земята за всички хора, за всички народи. Докато Старият завет е национален, то Новият завет е универсален, за всички народи. „Идете научете всички народи, кръщавайки ги в името на Отца, Сина и Светия дух, учете ги да пазят всичко, което Аз съм ви повелил.“(Матей, XXVIII, 19, 20) Новият завет категорично отхвърля като несъстоятелни месианистичните претенции на руснаците, както и на който и да е друг народ. Където е истинският Месия, където е Христос, там няма място за спорове кой е първи – нито сред човеците, нито сред народите. Всеки народ и всеки човек трябва да мисли как да служи на Бог, а не да търси за себе си привилегировано положение, да се блъска да заеме първенстващо място, да се кичи с несъществуващи преимущества пред другите народи. Националната гордост многократно е замаивала руските куфалници с лъжливи представи и непомерни претенции и всичко това е завършвало с бесовство. Как претендиращите да са най-религиозният народ, народ-богоносец, съвместяват една от основните Христови добродетели – смирението, с дръзката гордост да претендират, че те ще покажат на света тайната на свободата, че те ще разкрият Божията истина на човечеството? Русия ще спаси света! Москва е Третият Рим! Такъв е лайтмотивът на руската външна политика от времето на Иван Грозни насетне, та до наши дни. Независимо от словесните метаморфози, които претърпява: пазителка на единствено правилното вероизповедание – православието; носителка на световната справедливост – руският пролетариат; притежателка на единствено вярното философско учение – марксизма-ленинизма, Русия неизменно претендира да „спасява“ света, а в действителност да владее със сила и да направлява по своя воля и за своя изгода съдбините на цялото човечество. „Обновяването“ и „освобождването“ на народите можело да се извърши единствено от руската мисъл, руския Бог, руския Христос, единствено на руския народ били дадени „ключът на живота и новото слово“, второто пришествие на Христос щяло да се извърши именно в Русия! Сякаш самият Спасител не казва на учениците си, че ще се върне със слава и пришествието му ще е небесно явление и ще бъде едновременно видяно от целия свят! Тази по същество нехристиянска, сатанинска горделивост не смуцава русофилите, не смуцава и Достоевски. У руснаците православието е взривно примесено с откровено езичество, твърди философът Николай Бердяев, оттам и юродството, самоизгарянето като религиозен подвиг, хлистовството. В душата на руснаците е жив дионисиевски,

екстатичен елемент. Друг руски философ, Георги Федотов, подчертава, че за руснаците Христос е далечен, чужд, той остава съдия и народът малко вярва в милосърдието на Спасителя, а чувства по-голяма близост с Богородица, която за него е въплъщение на майката-земя. Руснакът изповядва религията на земята, тя е неговата последна застъпница. И защото животът му е мизерен, безправен, безпросветен, безнадежден и унижителен, в религиозността на руския народ е силен есхатологичният елемент. Може би оттам е и склонността на руснаците към разгул и анархия, те са скитници и разбойници, бегълци, сектанти. Русия винаги е била пълна с мистично-пророчески секти: скакуни, трясунци, старообядци, хлистовщина, щунда, на скопците и т.н. В XVII век в Русия настъпва разкол, чиято основна причина е всеобщата неграмотност и езическа стихия, владееща душите на селяните, които престават да вярват в светостта на йерархическата власт и в руското царство. Те започват да живеят в древното минало и в бъдещето, но не и в настоящето. Вдъхновяват се от социално-есхатологична утопия и обръщат гръб на ужасната действителност, често изоставяйки всичко и скитайки без цел и смисъл из пустите простори. Според разколниците Антихристът е проникнал до върховете на църквата и царството. От 1666 г. в Русия започва царството на Антихриста. Оттогава руснаците виждат явяването му ту в Петър I, ту в Наполеон. Петър I устройвал кощунствени, шутовски църковни процесии, много напомнящи на болшевишката антирелигиозна пропаганда. В реферата „Старият и новият национален месианизъм“, четен на 19 февруари 1912 г., княз Евгений Трубецкой казва, че идеята за руския национален месианизъм е „музика от миналото“, която няма бъдеще със своите увехнали мотиви и е неприемлива за съвременните уши. Някога, в дните на младостта му, тази музика карала сърцето му да бие, докато в зрелостта му тя извиквала мъчително чувство на неловкост. Пример за последователен борец с руския национален месианизъм, княз Трубецкой в началото на XX век влиза в пряко стълкновение и с най-близки до себе си философи като Бердяев, Булгаков и Ерн. Един разказан от него анекдот в посочения реферат може би по-ярко и категорично от всякакви други примери и аргументи разкрива същността на онази национална руска лудост, наречена „руски месианизъм“, „руска идея“. Ето този анекдот: „В известния народен преразказ, беседата на Христос със самарянката се предава така: Тя Му говори: как ще ти дам да се напиеш, когато Ти си евреин; а Той ѝ отговаря: лъжеш, казва, аз съм чист руснак“. Княз Трубецкой коментира: „Този разказ неизменно извиква снизходителна усмивка

по адрес на тъмния, неграмотен, прост народ. Но между другото той изразява самата същност на тази национално-месианска психология, която, може би, в още по-голяма степен увлича хора високообразовани и културни“. Твърдението за изключителната близост на един народ до Христос, искането да е първи сред останалите християнски народи, е симптом на национална психоза, на маниакална претенция за избраничество. Народът-Месия, народът-богоносец по тази логика е призван да спаси света. Практическата реализация на тези бълнувания беляза с невиджано насилие и кръвопролитие целия изминал ХХ век. Според Трубецкой самото съществуване на националния месанизъм е възможно единствено забравяйки Петдесятница, когато чрез слизането на Светия Дух върху апостолите и проговарянето им на всички езици, те стават еднакво близки на всички народи, събирайки ги в едно изповедание. По време на Горбачовата перестройка съветското общество преживя трус, какъвто не познаваше от десетилетия. Писатели, журналисти, историци, икономисти, социолози трескаво се заеха да търсят отговор на въпроса ЗАЩО РУСИЯ Е СТИГНАЛА ДО КОЛАПС? На много висок глас заговориха неославянофилите, които през 60-те години на ХХ век се наричаха почвеници и в произведенията си отразяваха тоталната разруха на руското село, загубата и на малкото оцелели духовни проблясъци, душевното оварваряване на човека от глухата провинция, закрепостен по-тежко и от времето на крепостническия режим, тъй като селяните нямаха паспорти и им беше забранено свободното движение из територията на неизбродната социалистическа империя. В големите списания, в „Литературная газета“ и в „Огонёк“ започна през втората половина на 80-те и през 90-те години на ХХ век ожесточена полемика между новите славянофили и привържениците на либерализма, на демократичното развитие на Русия по примера на останалия цивилизован свят. Публикувани бяха и много произведения на писатели, философи, политици от далечното минало, които червената стихия е отнесла след октомврийския преврат в Европа, както и на емигранти, на „предатели“, изхвърлени на Запад след като са лежали години в лагери или в психиатрични заведения. Тогава широко се обсъждаше т. н. руска идея, възраждането на мита за месиянската роля на Русия. Един от писателите, Валех Рзаев, изказа любопитно становище, което открих сред многобройните си записки от онзи период на екзалтирано четене и слушане на западни радиостанции. „Месиянската идея е много привлекателна – твърди той. – Тя консолидира нацията, тя се обръща към гените и заставя

човека да преодолее в себе си човешкото и да се приближи към небето. Всеки народ, когато е вече уморен, изтощен, изхабен възражда месианската идея. Завладява съзнанието му, когато е свързан с нравствени заблуди. Търси спасение в нея, когато физически се усеща роб.“ Може би именно в това е ключът към руския месианизъм? Един народ, векове живял в робство – татарско, монголско, помешчическо, самодържавно, болшевишко, на когото робството е съставна част на кръвта, става лесна плячка на колективистични безумства. Отделният човек няма съзнание за своята индивидуална ценност. Той се мисли и възприема само като незначителна част от един организъм, извън който битието му е невъзможно и немислимо. Общността, човешкият мравуняк е неговата естествена среда. Тя го освобождава от усилието да избира. Тя го освобождава от тежестите на отговорността. Вместо независими личности – лесно управляеми марионетки. Затова в историята на Русия всички големи промени са резултат от реформи, извършени отгоре. Нацията не е могла нито веднъж да се организира сама. Тя няма дори зародиш на демократични традиции и с религиозна вяра в своята правда поставя в списъка на аномалиите на обществения живот индивидуализма – тази гордост на всяка либерална система, провъзгласяща личността за висша ценност. Принцип, гарантиращ живота, свободата и правата на всеки човек заради факта, че е човешко същество и в него гори божествената искра. Тъжно е, че точно онези, които най-яростно защитават някой бог – Аллах или Христос, най-малко зачитат и се съобразяват с тази божествена искра и не искат да знаят, че Бог ни е създал по свой образ и подобие и ни е вдъхнал живот, следователно ние сме част от Него. И ако обичаме Бога, трябва да обичаме всеки човек, у когото има искра от Божията същност. Нашите познания за историческия път на човечеството от древността до днес, както и философското осмисляне на този път водят до извода, че само в общества, които пренебрегват самоценността и естествените права на личността за сметка на правата и интересите на колектив, класа, група, пол, раса, нация и които са ориентирани към някаква имагинерна „обща цел“, човешкият живот няма никаква стойност. Най-ярката илюстрация за верността на казаното е историческият опит на Русия. Векове наред тя разхищава народната енергия и сила в завладяването и запазването на огромни територии, а народът е държан в тъпота и безмълвие, както се изразява Н. Бердяев. Тънкият културен слой показва никакви признаци на живот едва след реформите на Петър I от съприкосновението със Запада. Но Петровото дело отчуждава

напълно висшите слоеве на руското общество от народа. Реформата разделя Русия на две абсолютно враждебни една на друга части: първата е дворянството, втората е всичко останало. Пропастта между тях е непроходима. Те нямат общ език, дори в буквален смисъл – дворянството говори на френски. Крепостното право и неграмотността задържат развитието на руснаците с векове. Но част от дворянството, образувало се в Европа, започва да разбира абсурдността на тази застинала азиатска държавна машина, съществуваща за сметка на грабежа – от своя народ и от завладяваните с оръжие съседни народи. Тогава се явява фигурата на „каещия се дворянин“, либерално настроения интелегент. Но тази интелигенция, откъсната от векове от народа, не познава добре нито неговите движещи сили, нито неговата психология. Затова се налага в крайна сметка да плати скъпо и прескъпо. Не може да се съмняваме в думите на милионера барон Врангел: „Роден съм в кръга на знатните, в кръга на управителите на народните съдбини, отблизо познавам и крепостните... И върху всички крепостният режим е сложил своя печат, извратил е тяхната душа... Доволните бяха малко, осакатените – всички... Крепостният режим разврати руското общество.“ Абсолютистката власт през XVIII век съзнателно потиска образованието и науката, свободната обществена мисъл. Образованието за народа се смята за вредно и опасно. Впрочем същото твърди дори в края на XIX век и началото XX век Победоносцев. Менделеев, един гениален и изпреварил времето си учен стои като трагичен герой в самотата си сред общество, което се задоволява епигонски да повтаря късчета знание, достигнали от Европа. Всичко е в ръцете на царя и тесния кръг приближени дворяни, които решават кога и колко нововъведения могат да позволят, тоест всяка промяна се диктува отгоре, а не става факт поради развитието на обществото. Единствено възникването през 1731-1732 г. на първите масонски ложи в Русия е явление, несанкционирано от властта. Екатерина II е волтерианка и се отнася враждебно и със страх към масонството. Показателно е, че главният деятел на руското просвещение през XVIII век е масонът Новиков. Но той е арестуван и осъден на 15 години затвор в Шлиселбургската крепост, а печатницата му е закрыта. Трябва да се помни, че изолационистката имперска политическа традиция в Русия съществува още от времето на Московското царство и не е прекъсвала нито по време на самодържавието, нито по време на съветско-болшевишката империя на злото, нито сега, в постболшевишката Руска федерация. Речта на Достоевски за

Пушкин Преди да премина към най-важния за нас, българите, въпрос – какво е отношението на Достоевски към национално-освободителната борба на нашия народ и към готвещата се поредна руско-турска война от 1877-1878 г., ще избързам малко напред, за да кажа няколко думи за прочутата реч на писателя за Пушкин. Тази реч е произнесена на 8 юни 1880 г. на тържествено заседание на Дружеството на любителите на руската словесност. Произнесена пред многобройна публика, тя прави дълбоко впечатление на присъстващите и предизвиква редица коментари от разнородни по идейните си пристрастия кръгове на интелигенцията. Смятаният за водач на славянофилите Иван С. Аксаков още тогава заявява от катедрата, по думите на самия Достоевски, че тази реч „представлява събитие“. В излезлия през август единствен брой за 1880 г. на „Дневник на писателя“ [71] Достоевски я публикува с едно дълго обяснение какво е целял, където посочва четири момента в значението на Пушкин за Русия. Първият е, че „със своя дълбоко прозорлив и гениален ум и със своето чисто руско сърце“ Пушкин пръв открил най-болезненото явление в интелигентното руско общество – съществуването на неспокойния и непримирим интелигент, „който не вярва в родната почва и нейните родни сили, който отрича в крайна сметка Русия“. Алеко от „Цигани“ и Евгений Онегин от едноименното произведение повлекли върволица от подобни образи в руската литература: печориновци, чичиковци, рудиновци, Лаврецьки, Болконски и множество техни събратья. Вторият момент, върху който Достоевски обръща специално внимание, е, че отново Пушкин пръв дал художествения образ на руската красота, „произлязла направо от народния дух и съдържаща се в народната правда, в нашата почва“. Същността на този втори момент Достоевски акцентира по недвусмислен начин: „Пушкин намира красотата не в нашата съвременна цивилизация, не в тъй нареченото „европейско“ образование, ... не в уродливостта на повърхностно усвоените европейски идеи и форми, а единствено в народния дух и само в него (курсив – Ф.Д.)“. Особено държал обаче да отбележи третия момент от значението на своята икона: несрещаната „никъде и у никого освен у него черта на художествения гений – способността за всемирна отзивчивост и най-пълно превъплътяване в гениите на други нации, почти съвършеното превъплътяване“. Да, Европа била родила и други художествени гении като Шекспир, Сервантес и Шилер, но „у никого от тях не виждаме такава способност, виждаме я само у Пушкин“. В скоби ще вметна само, че дори не споменава Данте и особено Гьоте. От тази „всемирна отзивчивост“, която приписва

единствено на Пушкин, Достоевски прави главния си извод: „Тая способност е изцяло руска, национална, Пушкин я дели само с нашия народ и бидейки съвършен творец, той става неин най-съвършен изразител“. Речта започва с цитат от Гогол, който казва, че „Пушкин е извънредно и може би единствено явление на руския дух“, към което Достоевски смята за необходимо да добави, че е и пророческо явление. Творчеството му разделя на три периода, макар те да нямали строго очертани граници и да не се отнасяли толкова до творческата му дейност. В първия период литературните критици обикновено откривали подражание на европейските поети Парни, Андре Шение и Байрон. Да, немало съмнение, че поетите на Европа му били оказали влияние, но първите му поеми не били само подражание, в тях имало „самостойност на страданието“ и „дълбочина на самосъзнанието“. Алеко не бил само реплика на Байрон, той бил „постоянен образ, заселил се задълго у нас, в земята Руска. Тия бездомни руски скитници продължават и до днес да бродят и, струва ми се, още дълго няма да изчезнат“. Скитниците от времето на Достоевски обаче вече не бягали при циганите, за да отдъхнат сред природата от объркания си интелегентски живот, а се захващали за социализма, отивали да орат на друга нива. Вече в поемата „Евгений Онегин“ според Достоевски поетът е напълно самостоен и рисувал оригиналния образ на типичния руски интелегент без чужди примеси и влияния. Той не е вече повторение на Байроновия лирически герой, не е моделиран по Жан-Жак Русо, той е автентичен представител на руското дворянство – скучаещ, ленив, резоньорстващ, високомерен, бездушен. Към сърцевината на условно определения като трети период в Пушкиновото творчество Достоевски посочва „всемирните идеи“ в онези произведения, в които се отразявали „поетичните образи на други народи, въплътяват се техните гении“. И следва мегаломанската изповед: „Тъкмо в тоя период от своята дейност Пушкин представлява нещо почти невероятно, невиджано и нечувано дотогава никога и никъде. Наистина европейската литература има своите грамадни художествени гении – шекспировци, сервантесовци, шилеровци. Но посочете ми поне един от тия всемирни гении, който да притежава такава способност за всемирна отзивчивост, каквато притежава нашият Пушкин. Тъкмо тая способност, основната способност на нашата нация, той споделя с нашия народ и това най-вече го прави народен поет“. Да, да си припомним: руският болен е най-болният в света! И още нещо: необходимо ли е да споменавам, че в жилите на Пушкин тече африканска, черна кръв, разредена с малко северна

благородническа лимфа, но не и кръв от „почвата“, от славянското море с неговите лениви вълни. Днес, след повече от 130 години, страстната проповед на Достоевски изглежда още по-куха и звучи още по-шизофренично, съпоставяйки художествени факти. Светът знае Евгений Онегин единствено защото Пьотр Илич Чайковски е написал опера по произведението на Пушкин и тази опера все още се поставя по някои световни оперни сцени, докато трагедиите на Шекспир не спират от няколко века да се играят и да вълнуват чувствата и въображението на хората по целия свят. Да се твърди, че свободните преводи, които прави Пушкин от разнородни по дух и съдържание автори и произведения, като например Корана и религиозни сектантски писания, са гениално вживяване и улавяне на гения на другите народи, звучи не само лековато, но и малко нещо параноично. Но нека чуем гласа на самия Достоевски: „Не, с положителност мога да кажа, че не е имало поет с такава всемирна отзивчивост като Пушкин и не става дума за отзивчивостта, а и за нейната изумителна задълбоченост, в превъплътяването на своя дух в духа на други народи, едно почти съвършено и затова вълшебно превъплъщение, тъй като това явление не се повтаря у никой друг поет в света. Виждаме го само у Пушкин и в тоя смисъл, повтарям, той представлява едно невиждано и нечувано явление, а за нас и пророческо, тъй като... тъй като тъкмо тук е изразена най-ярко неговата национална руска сила, изразена е именно народността на неговата поезия, народността в нейното развитие, народността на бъдещето, което кълни в настоящето, при това изразена пророчески. Понеже какво друго представлява духовната сила на руската народност, ако не в крайна сметка стремеж към всемирност и всечовечност?“ И за да няма недоразумение какво точно трябва да се разбира под „всемирност“ и „всечовечност“, Достоевски обстойно обяснява как с Петровите реформи руснаците си поставят една подалечна, „несравнимо по-висша цел“ – всечовешкото единение „с всички племена на великия арийски род“. За истинския руснак обединението на европейските народи под крилото на руския самодържец трябвало да бъде по-скъпо от всичко. „О, народите на Европа – възкликва с упоение Достоевски – не знаят дори колко са ни скъпи!“ Речта, посветена на Пушкин, е посрещната, докато я произнася, с неописуем възторг. Но когато омаята от живото слово се разнася, недоуменията и несъгласията с изказаните категорични и крайни позиции заливат писателя и от ляво, и от дясно. Глеб Успенски в „Отечествени записки“ я определя като „тъпо, робско, грубо жертвоприношение“. Либералът проф. А. Градовски пише

обстойна критична статия, която предизвиква яростен отговор от Достоевски. Тургенев изразил пред Стасов колко му била противна речта, колко са му непоносими приказките за руския всечовек, а в частни писма я нарича „хитро изкусна“. Той намира, че тя се гради „на един фалш, ласкаещ руското самолюбие“. Славянофилът Кошелев също не се съгласява с изказваната идея, че отличителното качество на руския народ било превъплъщението, обратно, той се стремил към запазването на специфично неговото си. Но най-непримирим в оценката си е най-ретроградният, най-реакционният публицист и писател по това време Константин Леонтиев. Той пък е подразнен от проповедта за „всеобщото братство“, за установяване на „всемирна хармония на земята“, без значение, че останалите „братя“ ще бъдат задушени в яката прегръдка на руснаците, и че „всемирната хармония“ ще се създаде по правилата, наложени на останалите „братски“ народи от руската Църква-държава. Леонтиев в статията си „За всемирната любов“ по принцип отхвърля приказките на Достоевски за „смирение“, „търпение“, „любов“. Същото пеел Тютчев. Славянофилите излагали същите блудкави приказки в проза. За „всеобщ мир“ и за „хармония“ се грижели още и Юго, и Гарибалди, и Жорж Санд, и Фурие, и Прудон, и социалистите, и квакерите... Нещо повече. Той оспорва, че „космическата любов“, „всемирната любов“, която Достоевски приписвал на руснаците, е нещо благо и възвишено. Леонтиев не разбира за какво, по дяволите, трябвало да бъдат обичани европейците! И каква да бъде любовта, пита мрачният публицист. Имало любов-милосърдие. Имало любов-възхищение. Имало любов морална и любов естетическа. Към европейца не можело да се изпитва никаква любов! Към пленените турци обаче – може! Те дори предизвикват в душата му някаква жалост, тъй като „може би тези турци никакви жестокости не са правили, защо да ги оскърбяваме“. Основното възражение на Леонтиев срещу прокламираната от Достоевски „всемирна отзывчивост“ и любов, е, че трябва да обичаме не Христос, не ближния си, както ни зове вече 2000 години Спасителят, а трябва да обичаме ЦЪРКВАТА. На речта за Пушкин той противопоставя проповедта на К. П. Победоносцев, в която нещата са поставени на мястото си: преди всичко трябва да бъде обичана Църквата с „нейното учение, нейните устава, обреди, дори догмати“; трябва пълно подчинение дори на инородната и несправедлива власт; независимо от неговото нравствено и умствено състояние, руското духовенство е това, от което трябва да се учи народът. За Леонтиев призивът на Достоевски към руската интелигенция да се смири пред народа крие лъжа. Народът е

безмилостен, „сух“ в отношението си към страдащите и болните, жесток в гнева си, пиянства, лукавства, краде. „Едно е хубаво – заключава Леонтиев, – че нашето простолюдие не знае за Европа и не го е грижа за общото благоденствие“. Затова единственото смирение, което той приема, е смирението пред Църквата и подчинението на властта, така характерни за този народ. Сред образованите руски кръгове мнозина говорели за Христос, за Бога, говорели красноречиво, пламенно, с голяма искреност, но все пак не православно, не църковно. За да бъдеш православен, не било достатъчно да четеш Евангелието, трябвало да го четеш през призмата на светоотеческото учение. Философът Николай Бердяев отбелязва, че Константин Леонтиев свежда християнството до спасението на душата в отвъдното, до това, което нарича „трансцендентен егоизъм“. Чрез монашеството и аскезата Леонтиев търси спасение на душата си и се радва, че християнската правда никога не може да бъде осъществена на земята, тъй като това осъществяване би противоречало на неговата езическа естетика. А събудилият такава буря от емоции и мнения, еманацията на руския народен дух, носителят на идеята за всемирната отзивчивост и месианската роля на този народ, поетът-дворянин Пушкин в писмо до Вяземски проплаква: „... как можеш да стоиш в Русия? Ако царят ми даде свобода, аз и месец няма да остана!“ Войната и нейното оправдание Каква е „древната“ вековна руска политика? В какво по-конкретно се състои „руската идея“? „Цел на стремежите на руския народ от зората на неговата държавност, идеал на просвещението, слава, разкош и величие за нашите предци е центърът на православието – какво историческо значение би имал за нас Константинопол, изтръгнат от ръцете на турците въпреки цяла Европа!“ И още: „За всеки славянин (к. м. – В.Р.) след Бога и Светата църква идеята на славянството трябва да бъде висша идея, по-висока от свободата, по-висока от просвещението, по-висока от всяко земно благо“. Просто и ясно. По ленински. Използвам формулировките на един от най-изявените и активни славянофили – Н. Я. Данилевски. Но това не означава, че те се появяват от нищото, че тези видения са плод на делириум. Отчетливият им образ се явява най-напред на Петър I. Започва да ги въплътява Екатерина II. До сбъдването им в действителността почти успява да ги доведе Йосиф Сталин. Началото на руската духовна, политическа и военна експанзия на Балканите и проливите е през XV век, когато Иван III, за да приеме титлата цар, се жени за София Палеолог, племенница на последния византийски император. Важна стъпка в тази посока прави

Иван Грозни, припознат в 1558 г. от цариградския патриарх като „истински законен християнски властелин“. Срещу много злато и подаръци този византиец признава за допустими претенциите на руския деспот и кръволок да упражнява контрол над всички православни християни. Така обединени – руският брутален убиец и гръцкият алчен сребролюбец (заедно с османския агресор) стягат примката около врата на балканските народи, която ще ги души в следващите три века. Това „съглашение между руския цар и Източноправославната църква“ ражда, както доказва нашият сънародник от САЩ Асен Димов[72], мита за Дядо Иван. В него се корени и доктрината за Москва като „Третия Рим“. Сто години по-късно, на Великден в 1655 г., руският цар Александър Михайлович приел гръцки търговци и ги запитал желаят ли да ги освободи, на което те, естествено, отвърнали, че желаят. Тогава царят им заръчал като се върнат по родните си места да настояват пред монасите и епископите да отслужват литургии за него, за да му даде Бог сили, та тогава да хвърлел всичките си войски да пролеят кръвта си до последна капка, но да превземе Константинопол. Когато започва руско-турската война от 1877-1878 г., Достоевски пише: „На тях (европейските политици) наистина не им е известно, че Източният въпрос, тоест славянският, съвсем не е измислен от славянофилите, пък и изобщо никой не го е измислял, той сам се е родил, при това много отдавна – родил се е преди славянофилите, преди нас, преди вас, дори преди Петър Велики и Руската империя. Той се е родил още с първото сплотяване на великоруското племе в единна руска държава, тоест още от Московското царство. Източният въпрос е вечна идея на Московското царство, идея, която Петър Велики признава напълно и когато напуска Москва, я пренася в Петербург. Той напълно разбира нейната органична връзка с руската държава и с руската душа. Ето защо в Петербург идеята не само не умира, но и пряко се признава от всички приемници на Петър като руско предопределение (подчертаното от Достоевски).“[73] Един изначален порив към свещеното и към Христос, който живеел в душата на руския мужик, тласкал мъже и жени да зарежат невръстните си деца и като нарамвали просяшка торба, без да знаели „история и география“, поради това, че „нашият народ е неграмотен и неук“[74], пише Достоевски, тръгвали накъдето им видят очите, но винаги стигали до светите места и ужасно ги заболявали душите, че те принадлежат на друговерци. По тази причина кръвно свързаният с народа си руски цар (в чиито жили тече, впрочем, германска кръв), не можел да остане глух за душевната

болка на поданиците си и затова свещената цел на Русия била да завземе Константинопол, да стигне, ако може, до топлите морета, миещи бреговете на Мала Азия и да спре в Ерусалим. Не ви ли напомня това мечтание героичната картина на бъдещето, така съблазнително начертана в наше време от г-н Жириновски? Както се вижда, една възвишена задача, достойна за такъв състрадателен народ, който от състрадание изтреби в следващите десетилетия милиони украинци, грузинци, арменци, евреи, българи, татари и десетки още коренни сибирски народности. И всичко това, защото този „състрадателен“ народ е движан единствено от „най-високи, най-благородни подбуди“. Трезвият поглед върху спецификата на руското мислене показва, че нещастieto на много народи, включително и на руснаците, произтича от дълбоко вкоренения и порочен имперски нагон. Националното самосъзнание се отъждествява с държавното съзнание още от времето на покръстването. В името на „православна Русия“ московските царе от векове водят експанзионистична политика, хитро експлоатираща невежеството, робското покорство и идолопоклонството на несвободния впиянчен народ. Христос проповядва мир, призовава хората да се обичат, да прощават на враговете си. Как се съвместява това Христово послание с призивите за завладяване на другите народи, с воинствения заповед „гром победы раздавайся“ (Хомяков)? Както находчиво отбелязва княз Трубецкой, народ, който си въобразява, че е Месия и в това си качество се самопревъзнася и гордее с преимуществото си пред другите народи, просто смесва в свое лице чертите на Христос и на Велзевул. Необходима е, казва той, голяма степен заслепеност, за да не виждаш кокошите крака на явилия ти се като ангел Сатана. „Бъдещето на Европа принадлежи на Русия!“^[75] – категоричен е Достоевски. В края на март 1876 г. сред руското общество оживено се дискутира вероятността от война с Турция. Вестниците се пълнят със съобщения за вълненията в Босна, за подготовката на Сърбия за война, за вероятността Русия да се намеси със сила в решаването на т.н. Източен въпрос, тоест в разпределянето на наследството на Болния човек – Османската империя. Под формата на измислен разговор със свой познат, за когото твърди, че е мечтател, Достоевски развива в априлската книжка от същата година на своето списание „Дневник на писателя“ възгледите си за войната. Познатият му бил най-кроткият и тих човек, какъвто можело да се срещне на този свят и този кротък и тих човечец прекрасно разбираше, че войната не е бич за човечеството, а дори е много полезна „във всяка отношение и затова тя е крайно необходима... и то в най-висша

степен“.[76] Априлското въстание още не е избухнало. Светът все още не подозира до какви зверства ще прибегнат турците в неговото потушаване. Но манипулиращите нашето съзнание в русофилски и съветофилски дух уж български историци и специалисти по изящната словесност открай време пеят дитирамби за големия хуманист Достоевски, за сърцеведа и правдолюбеца, който бил в най-челните редици на онези светли умове, вдигнали високо глас в защита на въстаналите българи. Как точно ги е защитил, ще видим по-нататък. Сега ще посоча само едно въпиещо противоречие – между претенцията на писателя да е висша порода християнин, тоест православен, както многократно и обстоятелствено обяснява в публицистиката си, и пълното пренебрегване на морала, проповядван от Христос. Мрачният идеолог на бъдещото световно руско царство призовава към война а priori, преди още да се е появил удобният повод, който Турция дава на Русия с жестокото потушаване на Априлското въстание. Вътрешното противоречие не смущава писателя. Той не се притеснява дори да фалшифицира учението на Христос, защото преследва конкретни политически цели. „И християнството признава войната и пророкува, че мечът ще бъде размахван во веки веков“ – твърди Достоевски. Според него имало християнство във висш, нравствен смисъл, но имало и християнство в практически, катадневен смисъл. Едното отричало войната и проповядвало обич към ближния, а другото... то няма нищо общо с евангелските истини, а е спряло до библейския закон „око за око“ и „зъб за зъб“, тоест там, където са спрели и ненавистните на Достоевски „чифути“. Войната стимулира изкуствата и науката, тя ги „обновява, тя освежава, провокира, крепи мислите и им дава тласък“.[77] А срещу аргумента, че гинат десетки хиляди от оня народ, който Достоевски особено обича, комуто се кланя на думи доземи, когото взема за еталон на нравственост, култура, вяра, тоест от руските мужици, той има готов контрааргумент: „Последиците от войната са най-добри и най-благоприятни за народа... Нима си мислите, че масата, дори най-непросветената маса от мужици и бедняци, не изпитва нужда от дейна изява на великодушни чувства... Не, в наше време войната е необходима; без война светът ще загине или най-малкото ще се превърне в някаква пихтия, в някаква отвратителна кал, заразена с гноини рани“.[78] Отново ще напомня, че когато са писани и публикувани тези разсъждения, Априлското въстание е все още бъдещо събитие. През юни 1876 г. Достоевски вече обстойно обсъжда т.н. Източен въпрос, с други думи съдбата на владенията от Османската империя балкански народи. „Ето, сега

отново излиза на дневен ред Източният въпрос: кажете, мнозина ли са у нас тия и кои са те, дето са в състояние да постигнат съгласие по въпроса и да вземат някакво общо решение? При това по тоя голям, важен, по тоя национален, съдбоносен за нас въпрос!“[79] (подчертаното от мен – В. Р.) – пита Достоевски. Логично е да недоумява човек: как може да е национален и при това съдбоносен за Русия и руснаците въпросът за бъдещото развитие на гърци, българи, сърби, черногорци? Конкретен повод, за да изложи своето виждане за решаването му, вече са от една страна кланетата в България, от друга – военният сблъсък на васална Сърбия с Турция. Това той е правил многократно, но обстоятелствата го карат отново да обоснове старата имперска цел: „Русия не може да измени на великата идея, завещана от векове и досега следвана от нея неотклонно. Тази идея е освен всичко друго и обединяването на славянството...“[80] „... след Петър I се набеляза и първата крачка на нашата нова политика: тая крачка е обединяването на цялото славянство под крилото на Русия... Съвсем естествено и тъкмо в името на тази цел Константинопол рано или късно ще трябва да бъде наш...“[81] Не някакво милозливо чувство на състрадание към един потискан народ или на християнско милосърдие движат перото на популярния писател, чийто глас в Русия се чува на най-високо място. Разбира се, всеки е в правото си да защитава едни или други позиции. В правото си е да мисли и действа в интерес на държавата си. Гадното в случая са не ретроградните, агресивни, имперски схващания на Достоевски. Отвратителна е лъжата за „братската любов“, за „дарената“ свобода, за дълга да сме вечно благодарни на „освободителите“ си. Отвратително е затварянето на очите пред истината – изкуство, което перфектно са усвоили поколения български политици, държавници, историци, писатели, журналисти още от зората на Третото българско царство. Изкуство, процъфтяващо и достигащо замайващи висини пред сиянието на руското злато. Според Достоевски Русия имала право да иска и да завземе Константинопол, защото била „предводителка на православието“, негова „покровителка и пазителка“ и един ден трябвало да стане „господарка“ на всички народи, изповядващи православието.[82] Пролятата кръв от руснаците доброволци в Сърбия, начело с ген. Черняев, бележела началото на „нова епоха“. Тези хора били „пионерите на руската политическа идея, на руските стремежи и руската воля“[83]. Тук Достоевски вече откровено говори не за някаква отвлечена „православна“ идея, дошло е, според него, време нещата да се нарекат с истинските им имена и заговаря за

„политическа“ идея! За подпомагане на семействата на загиналите в Сърбия руснаци е създаден фонд, който според писателя е от изключителна важност, тъй като от пропагандна гледна точка е много полезен и „може да окаже голямо нравствено влияние върху нашите великодушни доброволци, сражаващи се за руската идея“(подчертаното от мен – В. Р.).[84] Да! Маските са свалени. Не за „братята-славяни“ става дума, не за техните страдания, за унизеното им човешко достойнство, за хилядите жертви, не! Става дума за „руската идея“! * * * Нито тъй наречените западници в Русия, нито дори славянофилите имат илюзии за истинските чувства на подтиснатите православни народи от Балканския полуостров. Не може да си затвори очите и Достоевски. Това обаче изобщо не го смущава, напротив. Той многократно се възмущава, че българи и сърби гледат с недоверие на руската политика, че се боят от нея, че съзират заплаха за бъдещето си. „... у част от славянската интелигенция – пише той, – сред някои от най-висшите представители и предводители на славянството, действително съществува едно затаено недоверие към целите на Русия и на тая основа дори една враждебност към Русия... Няма защо да крием от себе си, че дори твърде много от образованите славяни може би изобщо не ни обичат.“[85] Но щяло да дойде ден, когато славянските народи щели да разберат руската безкористност, руската любов към тях. Голяма роля в това отношение щяла да изиграе общата вяра. Ще подминем дребната подробност, че поляци, чехи, значителна част украинци, както и българи не са православни. Лозунгът за защита на вярата е само смокиновото листо, прикриващо интимната същност на вековната руска политика. Затова в дните за вземане на категорично решение за война с Османската империя, Достоевски формулира ясно главната цел на руската политика: „... славянското дело е руско дело и окончателното му решение трябва да дойде от Русия и по руска идея“.[86] А мисията на този огромен великан е „... да излезе най-сетне сред простора от своята заключена стая, в която стените вече са му тесни и таванът нисък, да вдъхне свежия въздух на моретата и океаните“.[87] Достоевски за българите Докато през 1876 г. в своя „Дневник на писателя“ Достоевски обстоятелствено аргументира нуждата от война на Русия с Османската империя, която най-сетне да доведе до завладяването на Константинопол, то през следващата година, когато войната вече е факт, той дава израз и на раздражението, обхванало голяма част от руското общество при директната среща с българското население. Руските войници и офицери, идвайки в България, очакват да срещнат един още по-

беден, по-неграмотен, по-див и варварски народ от собствения си руски народ. За тяхно изумление, българите живеят в хубави къщи, разполагат с овощни и зеленчукови градини, отглеждат всякакъв вид животни, имат лозя, пчелини, воденици, имат църкви, които в градовете, например в Свищов, Велико Търново, Горна Оряховица, Лясковец, че дори и в част от по-големите села, се издигат красиви и внушителни. Излезли са изпод майсторските ръце на Уста Генчо, на Колю Фичето, зографисани са от художници като Захари Зограф, Папавитанов, Станислав Доспевски... Българките са хубави, достолепни жени, облечени в красиви носии, мъжете се едри и здрави работници, които без мъка влачат тежките оръдия през снежния Балкан, катерят се по кози пътеки, бият се с ентузиазъм и самопожертвувателност, умеят да търгуват, знаят си сметката и трудно се лъжат. Както пише Достоевски, „чак онемяхме от негодувание“. От негодувание! И защо? Защото „ние тръгнахме от бреговете на Финския залив и на всички руски реки да проливаме кръвта си за тях – поробените и изтерзаните, и изведнъж видяхме китните български къщички с градинки около тях, цветя, плодове, добитък, обработена земя, която богато се отблагодарява за грижите, и като връх на всичкото това по три православни църкви на всяка джамия – и ще се бием за вярата на поробените!“[88] Не стига това, ами тези неблагодарни българи не посрещат освободителите си на колене, те „ни гледат накриво, даже май не ни се радват!“[89] „Ха, та у нас и заможните мъжици не се хранят така, както тоя поробен българин!“[90] – възкликвали много офицери и военни кореспонденти, когато видели с очите си българските села и градове. Още в мартенската книжка на „Дневник на писателя“ от 1877 г., след като в резюме повтаря идеите си, развити в юнската книжка от предходната година, че руският двуглав орел (някога герб на Византия) ще събере с ноктите си както всички славяни в Европа, така и всички народи от Балканския полуостров, Достоевски е принуден да признае: „А пък у народите на Изтока взеха да се пробуждат освен това и преди всичко национални идеи: роди се изведнъж страхът, освобождавайки се от турско иго, да не попаднат под игото на Русия.“[91] И малко по-нататък: „Но, уви, едва ли не цялата интелигенция на източната рая, макар да зове Русия на помощ, се страхува от нея не по-малко, отколкото от турците: „Тя ще ни освободи от турците, но ще ни глътне като „болния човек“ и няма да остави нашите народности да се развиват“ – ето неподвижната идея, отровила всичките им надежди! Освен това днес там все по-силно се разпалват и национални конфликти помежду им; те

започнаха, едва-що грейнаха за тях първите лъчи на образованието. Скорошната гръцко-българска църковна разпра под църковните си одежди беше, разбира се, съвсем национална и представляваше дори нещо като пророчество. Вселенският патриарх, порицавайки волнодумството на българите и отлъчвайки тях и самоволно избрания им екзарх от църквата, наблегна, че във верските дела не бива уставите на църквата и религиозното покорство да се принасят в жертва на новия и пагубен принцип на националността. Същевременно сам той като грък, отлъчвайки българите, служи несъмнено на същия национален принцип, само че в полза на гърците, против славяните.“[92] Българо-гръцкият църковен конфликт страшно изнервя Русия и тя оказва натиск върху Високата порта в ущърб на българската кауза. Затова и Достоевски не гледа благосклонно на българите, но не му харесват и гърците. Защото след разпада на Османската империя точно гърците биха имали най-легитимни претенции да владеят Константинопол, тъй като са най-старите стопани на града. Това обаче било недопустимо, защото „българите веднага ще се развикат, че в Константинопол се е възцарил новият източен папа...“[93] За да няма такива крамоли, решението е едно: „Ясно е, че всичко това може да се избегне, единствено ако Русия отсега проявява твърдост в Източния въпрос и следва неотклонно великите завети на нашата древна вековна руска политика. И на никаква Европа по никакви съображения не трябва да отстъпваме нищо, защото това е въпрос на живот и смърт. Константинопол трябва да стане наш рано или късно, дори и само за да се избегнат тежките и неприятни църковни крамоли, каквито с такава лекота могат да избухнат между младите, неживели още народи на Изтока, а пример вече има: спорът на българите с вселенския патриарх, който завърши толкова тежко. Веднъж да завладеем Константинопол, нищо толкова не ни грози!“[94] И продължава: „Не само великолепното пристанище, не само излазът към моря и океани свързват Русия тъй тясно с решаването на съдбата на тоя фатален въпрос, дори не и обединението и възраждането на славяните. По-дълбока е нашата задача, неизмеримо по-дълбока. Русия е необходима и неминуема както за цялото източно християнство, така и за цялостните съдбини на бъдещото православие на земята.“[95] Заключение на Достоевски има вид на заклинание, един вид стряскащо пророчество, избълвано от устата на смахнат юродив и то гласи: „... както и да завършат сегашните, може би извънредно необходими дипломатически споразумения и преговори в Европа, рано или късно Константинопол

трябва да стане наш (подчертаното е от Достоевски), ако ще дори и в бъдещото столетие!“[96] В публицистиката на Достоевски няма да намерим нищо от патоса на кореспонденциите и статиите, излезли изпод перата на Ятуариус Макгахан, Юджийн Скайлер, Е. Пиърс, Иван дьо Вестин, Емил дьо Жирарден, Уйлям Гладстон, Виктор Юго, Джузепе Гарибалди. В тях няма да открием факти за зверството, с което турците смазват Априлското въстание, за изгорените в църквите жени, деца и старци, за клането в Батак, за обстрелвания с топове и изгорен Дряновски манастир, за опожарените села в Подбалкана и Родопите. Няма позоваване на конкретни данни. В обилието от страници за Източния въпрос, за войната и нейния повод, в разточителното и многократно повтаряне, че Константинопол трябва да бъде превзет, че Константинопол трябва да бъде руско владение, че всички православни народи и всички славяни трябва да бъдат обхванати в една империя начело с руския самодържец – за ужаса, преживян от българския народ, писателят си служи с една метафора. Един приятел му разказал, че сред „славянските“ деца, докарани в Москва, било едно осем- или деветгодишно българче, което имало припадъци, защото видяло как черкезите одрали кожата на баща му. Няколко реда по-надолу отново споменава „тая история за малката българка, която имала припадъци“, колкото да му послужи като художествено средство, един вид увод към разсъждението му за гнусната цивилизация, за европейския дух, развъртаващ руския народен живот. И пак позоваване на някакво абстрактно дране на кожи, но също не заради участието на българите, а за да внуши колко безкористна, колко почтена е руската външна политика, чиято цел е, да не забравяме, завладяването на Константинопол. А истинското отношение към българите е изразил мимоходом в едно знаменателно изречение: „... Източният въпрос е, тъй да се каже, един от световните въпроси, един от най-важните раздели (подчертано от Достоевски) на приближаващото световно решение на човешките съдбини, една задаваща се нова фаза на тия съдбини. Известно е, че работите тук засягат не само европейския Изток, не само славяните, русите и турците или конкретно някакви там българи (подчертаното от мен – В. Р.), но и целия Запад на Европа, при това не само моретата и проливите, входовете и изходите, а много по-дълбоко, по-основателно, по-стихийно, насъщно, съществено и първоначално“.[97] В своите „пророчества“ Достоевски допуска, че когато свърши войната и Русия победи Турция, на мястото на Османската империя ще възкръснат славянски държавици. И „според

моето най-дълбоко и пълно вътрешно убеждение Русия няма да има и никога не е имала такива ненавистници, завистници, клеветници и дори явни врагове, каквито ще бъдат всички тия славянски племена веднага щом Русия ги освободи, а Европа се съгласи да ги признае за освободени!“[98] Според него, и в това допускане е съвсем прав, тези държави ще търсят гаранции за свободата и независимостта си от Европа, за да се защитят от Русия, тъй като се страхуват, че, „отнемайки ги от турците, тутакси би ги погълнала (Русия – бел. моя) „с цел да разшири границите си и да основе Всеславянска империя за поробването на славяните в полза на алчното, хитро и варварско великоруско племе“. Те дълго, о, твърде дълго още няма да са в състояние да повярват в безкористността на Русия и във великото, святото, невиждано още знаме на най-великата идея, една от идеите, с които човек живее и без които човечеството (ако тия идеи престанат да живеят в него) закостенява, заболява и издъхва в язви и в безсилие“.[99] Още сто години тези народи „непрестанно ще треперят за своята свобода и ще се страхуват от властолюбието на Русия, ще бълват хули и клевети против нея“.[100] Каква е тази „най-велика идея“, обсебила ума на писателя и политическата върхушка на Русия, знаем – завладяването на Константинопол и проливите. В книжката от ноември 1877 г. на своя „Дневник на писателя“ Достоевски ожесточено спори с изявения славянофил Николай Яковлевич Данилевски, който е публикувал в „Русский мир“ поредица от статии, където развива и обосновава възгледа си, че Константинопол трябва да стане общ град на всички източни народности. Всички народи трябвало да владеят града наравно с руснаците. И тук, разтърсен от негодувание, у Достоевски избликуват истинските му чувства към т.н. славянски племена на Балканите – българи и сърби. Забравени са високопарните приказки за „всемирната любов“, за „безкористност“. „Какво сравнение може да става между руси и славяни? – пита писателят. – Как може Русия да участва на равни (подчертано от Достоевски) начала със славяните в управлението на Константинопол, след като тя не им е равна в никое отношение – на всеки народ поотделно и на всички, взети заедно... Константинопол трябва да бъде наш, ние (подчертано от Достоевски), русите, трябва да го превземем от турците и да го направим наш навеки. Той трябва да принадлежи само на нас...“[101] Русия ще владее Константинопол, Босфора и Дарданелите, ще държи там войска, укрепления и флота. И всичко това заради бъдещето на православието, което трябва да победи католицизма и протестантството. Интересна е аргументацията му: „Римският

католицизъм, който вече продаде Христа заради земното владичество, накара човечеството да му обърне гръб и бидейки по този начин главна причина за възникване на материализма и атеизма в Европа, католицизмът закономерно роди и европейския социализъм... Само православието е съхранило изгубения образ на Христос в целия блясък на чистотата му. И именно от Изток ще прозвучи новото слово срещу настъпващия социализъм и то може би отново ще спаси европейското човечество”.[102] За нас, хората от двайсети век и от началото на дваесет и първия, тези прогнози събуждат в най-добрия случай саркастична усмивка. Иронията на историята е в това, че именно в Русия практически се роди социализмът и обхвана след Втората световна война като октопод половин Европа, голяма част от Азия, Африка и Латинска Америка. Че този октопод засмука с пипалата си всички определяни като славянски народи и така реализира на практика вековния славянофилски идеал – руснаците да стиснат в могъщата си прегръдка „братята“ славяни. Иронията на историята е в това, че определящият се като най-верен на Христа руски народ след октомврийския болшевишки преврат официално се отрече от Бога. Вярата в Христос замени с вяра в бога Соца и в неговия пророк Ленин, пляккоса, разруши и оскверни хиляди църкви и манастири, изби милиони свещенослужители и вярващи. Иронията на историята е, че „спасителното ново слово“, идващо от Русия, изврати мисленето, морала и съвестта на стотици милиони човешки същества по света, погуби милиони чрез откровен геноцид, изкриви и смаза съдбите на няколко поколения от всички народи, раси и религии. Характерно е, че за завоевателната си политика руските самодръжци през различните периоди от историята на Руската империя винаги търсят прилични словесни одежди с цел да прикрият стръвнишките си зъби. Клонинги на азиатския сатрап, руските самодръжци, разкрячени над Азия и Европа, намират все пак за нужно да хвърлят малко словесен дим не заради робски покорния народ, когото владеят и използват за пушечно месо, а заради онези просветени, цивилизовани европейски владетели и народи, на които са хвърлили хищно око, но не им достигат все още сили да се разправят с тях, затова изчакват подходящия момент. В изобилието например от славянофилски писания от XIX век, както и в текстовете на съвременните им епигони, срещаме красиви думи като НАРОД НАРОДНА ДУША ПРАВОСЛАВИЕ СЪБОРНОСТ ТРАДИЦИЯ ПОЧВА СТАРОДАВНИ ПРЕДАНИЯ СПОМЕН ЗА ПРЕДЦИТЕ и подобни клишета, търкалящи се из устата на манипулатори от рода на

оберпрокурора Победоносцев и на писателя Достоевски, но и на техните днешни поклонници от сорта на Жириновски. Показателно е, че и Победоносцев, и Достоевски, и стоящите вляво болшевици, анархисти, комунисти, националисти в един глас и с еднакви аргументи отричат буржоазната цивилизация, достиженията на модерния свят, демокрацията. Дори милиметър разстояние няма между черносотническите твърдения на Оберпрокурора и Писателя и догмите на червените диктатори. Първите защитават властта на „бащицата“-цар, а комунистическите идеолози властта на „бащицата“-генсек. В тази връзка си струва да се замислим върху смисъла на една българска посткомунистическа подмяна, на една лъжа, която пунаха след десетоноемврийския вътрешнопартиен преврат уж отметналите се от идеологията си „социалисти“ и повтаряйки я като Гьобелс милион пъти, я утвърдиха в пресата и най-вече в съзнанието на по-младите поколения. Никой преди 10.XI.1989 г. не наричаше в неофициални разговори Тодор Живков иначе, освен „бай Тошо“ – нарицателно за простащина, селска хитрост, наглост. Това „бай“ кореспондираше с образа на Алековия Бай Ганю – архетипен образ на малокултурния и безпардонен българин. Изкуствено наложено през изминалите две десетилетия название „Тато“ за Тодор Живков е част от онези неославянофилски, неокомунистически, неоправославни мечтания за имперска Русия, описана така цветисто от Жириновски. „Мечтателите“ имат у нас своя многобройна и щедро платена кохорта от политици, обаяни в разцветките на дъгата, от журналисти, готови да служат за пари и на Сатаната, от тъй наречените социолози и политолози, изхвъркнали като пеперуди от какавидите на асистенти и преподаватели по политикономия, научен комунизъм, марксизъм-ленинизъм, потомци на видни функционери на БКП, осъмнали в един прекрасен ден като противници на комунизма. Докато в първите години на „прехода“ откровено и на висок глас се тиражираха идеи за „православни дъги“, за „славянско единство“, създаваха се Славянски банки, Славянски университети, Православни банки, викаха се като арбитри високопоставени православни архиереи отвън заради конфликтите в Българската автокефална православна църква, то днес мечтанията на русофилите имат конкретна реализация. Наричат я „голям енергиен шлем“. Носи и по-познати, по-популярни имена: АЕЦ „Козлодуй“, АЕЦ „Белене“, Нефтохим – Бургас, „Лукойл“... Какво от това, че сме членове на ЕС и на НАТО? Нашата икономика и руската отново са скачени съдове. Но докато някога Брежнев ни е отпуснал евтини горива заради безотказното клакьорство, заради перверзните

целувки уста в уста с Тодор Живков, то днешните властници в Кремъл душат българина – поотделно и колективно – с най-високите цени, на които продават енергийните си суровини в богатата Европа. Ето, това се нарича „братска“ любов и „славянско единение“, това е „дружба от векове и за векове“! * * * И за да няма съмнения в последователната политика на Русия на Балканите, провеждана както от руските царе, така и от техните наследници в Кремъл, за да няма и илюзии, че сме отминали благополучно протока между Сцила и Харибда с приобщаването ни към европейското семейство, ще завърша тази статия с още два цитата от публицистиката на Достоевски. Руско-турската война от 1877-1878 г. е в ход. Явно е и негодуванието, породено от срещата на руската армия с българското население, което живее по-добре от богатите мужици. И разсъждавайки за „мисията“ на Русия като обединителка и господарка на всички православни и славянски народи, Достоевски изразява чувствата си към българите: „При тях, разбира се, още от самото начало ще има конституционно управление, парламенти, отговорни министри, оратори, речи. Това ужасно ще ги възхищава и радва. Те ще се опияняват, като четат в парижките вестници телеграми за себе си, които да известяват на цял свят, че след дълги парламентарни бури правителството в България най-сетне е паднало и либералното мнозинство е съставило ново, и че някой си техен Иван Чифтлик най-сетне склонил да приеме поста премиер“.[103] Вторият: „На Русия вероятно ще се наложи да се бори с ограничеността и ината на славяните, с лошите им навици, с неизбежната и близка изневяра на славянската идея в името на европейските форми на политическо и социално устройство, към които те ще се хвърлят с ентузиазъм“.[104] Съмнява ли се някой, че днес Русия с всички средства се бори с нашия „инат“, с нашата „ограниченост“, с нашите „лоши навици“, с нашата „изневяра“ на славянската идея заради „европейските форми“ на политическо и социално устройство? Ако се съмнява, нека внимателно да се вгледа в живота, в пресата, в електронните медии, в икономиката и в политическите муцуни, които над две десетилетия приватизираха, продаваха, раздаваха, източваха, фалираха, ограбваха и продължават да ограбват националния стопански ресурс. И като огледа човек пейзажа от птичи поглед, върху картата на България се виждат само червените знамена на „Лукойл“...

[1]М.Бахтин. Проблеми на поетиката на Достоевски. София, 1976, с.11.

[2]Ф.М.Достоевски. Събрани съчинения в 10 тома. Т.10 „Братя Карамазови“. София, 1960, с. 85-87.

[3]Гр.Петров. Достоевски – пророк на болшеvizма. София, 2000, с.25.

[4]Пак там, с. 28-29.

[5]Ф.М.Достоевски. Събрани съчинения в 12 тома. Т.10. София, 1986, с.43.

[6]Гр.Петров. Цит. съч., с.35.

[7]Пак там, с.47.

[8]Л.Гросман. Ф. М. Достоевски. София, 1965, с.93.

[9]Ф.М.Достоевский в воспоминаниях современников. Т.1. Москва, 1964, с.9.

[10]Цитирано по: Л.Гросман. Ф. М. Достоевски. София, 1965, с. 234-235.

[11]Петрашевци – политически кръжок, създаден през 1845-1849 г. в Петербург от М. В. Буташевич-Петрашевски(1821-1866), в който влизали Н. А. Спешнев, А. В. Хаников, П. Н. Филипов, В. А. Головински, П. А. Кузмин, Н. Я. Данилевски, А. П. Беклемешев, В. Н. Майков и други. През април 1849 г. групата е арестувана и членовете ѝ осъдени на каторга.

[12]Йоан 4.

[13]Ф.М.Достоевски. Събрани съчинения в 12 тома. Т.11. София, 1989, с.8.

[14]Пак там, с.11.

[15]Пак там, с.9.

[16]Пак там, с.9-10.

[17]Пл.Цветков. България и Балканите от древността до наши дни. Варна, 1998, с.358.

[18]Пак там.

[19]Ф.М.Достоевски. Събрани съчинения в 12 тома. Т.11. София, 1989, с.10.

[20]Пак там.

[21]Пак там.

[22]Пак там, с.11.

[23]Пак там, с.16.

[24]Пак там.

[25]Пак там, с.18.

[26]Пак там, с.20.

[27]Пак там, с.22.

[28]Пак там, с.27.

[29]Л.Гросман. Достоевски и Европа. София (Изд. Ив. Г. Игнатов, Библиотека за всички №10), с.22.

[30]„Талита куми!“ – „Момиче, стани!“ Думите, които Христос изрича, когато възкресява умрялата дъщеря на началника на синагогата (Марк 5: 41).

[31]Цитирано по: Л.Гросман. Ф. М. Достоевски. София, 1965, с.213.

[32]Сп. „Вопросы философии“, 1990, кн. 1, с.141.

[33]Цв.Стоянов. Съчинения в два тома. Т.1. София, 1988, с.419 и сл.

[34]Пак там, с.25.

[35]Пак там, с.53.

[36]Ф.М.Достоевски. Събрани съчинения в 10 тома. Т.10. София, 1960, с.88.

[37]Цв.Стоянов. Цит. съч. Т.1, с.54.

[38]П.Милюков, чийто труд „Очерки по истории русской культуры“ цитира Хр. Гандев.

[39]Хр.Гандев. Проблеми на Българското възраждане. София, 1976, с.46.

[40]Пак там, с.47.

[41]Пак там

[42]Цитирано по: Хр. Гандев. Цит.съч., с.47. Статията на Ив. Шишманов е публикувана в СпБАН, VIII, 1914.

[43]Хр.Гандев. Цит. съч., с.52.

[44]Цв. Стоянов. Цит.съч. Т.1, с.422-423.

[45]Ф.М.Достоевски в воспоминаниях... Т.2, с.405.

[46]Гений – според редица философи творенията на гения се отличават с изключителна оригиналност и имат историческо значение за развитието на човечеството

[47]Л.Гросман. Цит.съч., с.5-6 (предговор от Людмил Стоянов).

[48]Пак там, с.9.

[49]Ф.М.Достоевски. Събрани съчинения в дванадесет тома. Т.10. София, 1986, с.37.

[50]Пак там, с.42-43.

[51]Пак там, с.43.

[52]Пак там.

[53]Пак там, с.44.

[54]Пак там, с.49.

[55]Пак там, с.114.

[56]Пак там, с.73.

[57]Пак там, с.114.

[58]Пак там, с.117.

[59]Пак там, с.185.

[60]Пак там, с.117.

[61]Пак там, с.170.

[62]Пак там, с.201.

[63]Пак там, с.185.

[64]Пак там, с.174.

[65]Ф.М.Достоевски. Събрани съчинения в дванадесет тома. Т.11. София, 1989, с. 230.

[66]Цв.Стоянов. Цит.съч. Т.1, с. 482-483. Цитирано по Ф.М.Достоевски. Собрание сочинений в десяти томах. Т.8. Москва, 1957, с. 292. На български език могат да бъдат намерени в: Ф.М.Достоевски. Събрани съчинения в дванадесет тома. Т.11. София, 1986, с.483-485.

[67]Ф.М.Достоевски. Събрани съчинения в дванадесет тома. Т.11. София, 1989, с.481.

[68]Пак там, , с.483-484.

[69]Пак там, с.483.

[70]Обобщено наименование на учените, което Достоевски съчинява по името на френския физиолог Клод Бернар.

[71]Ф. М. Достоевски. Събрани съчинения в дванадесет тома. Т.11. София, 1989, с.410.

[72]А.Димов. Дядо Иван – мит или действителност. Велико Търново, 2004, с.17.

[73]Ф.М.Достоевски. Събрани съчинения в дванадесет тома. Т.11. София, 1989, с.293-294.

[74]Пак там, с.255.

[75]Пак там. Т.10, с.306.

[76]Пак там, с.307.

[77]Пак там, с.308.

[78]Пак там, с.310-311.

[79]Пак там, с.365.

[80]Пак там, с.370.

[81]Пак там, с.373.

[82]Пак там, с.375.

[83]Пак там, с.440.

[84]Пак там, с.454.

[85]Пак там, с.450-451.

[86]Пак там, с.493.

[87]Пак там. Т.11, с.79.

[88]Пак там, с.344.

[89]Пак там.

[90]Пак там, с.345.

[91]Пак там, с.81.

[92]Пак там, с.83-84.

[93]Пак там, с.86.

[94]Пак там, с.86-87.

[95]Пак там, с.87.

[96]Пак там.

[97]Пак там, с.170.

[98]Пак там, с.350.

[99]Пак там, с.350-351.

[100]Пак там, с.351.

[101]Пак там, с.356.

[102]Пак там, с.358.

[103]Пак там, с.351-352.

[104]Пак там, с.353.